

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZERBAYCAN COĞRAFYASINDA 31 MART 1918
SOYKIRIMI

ULVU RAHIMLI

DANIŞMAN

Doç. Dr. TÜRKMEN TÖRELİ

İZMİR - 2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : ULVU RAHIMLI
Öğrenci No : 2017800713
Tez Başlığı : Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı

Savunma Tarihi : 05/07/2019
Danışmanı : Doç.Dr.Türkmen TÖRELİ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç.Dr.Türkmen TÖRELİ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Mustafa DAŞ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Dr.Öğr.Üyesi Nilgün Nurhan KARA	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	

ULVU RAHIMLI tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı" isimli çalışmamın tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2019

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı

Ulvu RAHIMLI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Safevi İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Azerbaycan toprakları için İran ve Rusya arasında başlayan mücadeleler 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla son buldu. Bu antlaşmalar doğrultusunda Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya'ya ilhak edilmesi üzerine bölgeye İran ve Osmanlı topraklarından Ermeni ailelerinin yerleştirilmesine olanak sağlandı. 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve büyük Batılı devletlerin desteğiyle Ermeniler, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Hıristiyan-Ermeni devleti kurmak için örgütlenmeye başladılar. Taşnaksütyun ve Hınçak gibi komiteci Ermeni örgütleri ilk olarak 1905'te Azerbaycan'ın yerel Türk halkına karşı silahlı saldırıya geçtiler. 1905-1907 seneleri arasında gerçekleşen bu olaylarda Güney Kafkasya'da 10.000 kadar Türk saldırılar sonucu hayatını kaybetti. Olayların ikinci aşamasında 1915'te Doğu Anadolu'da meydana gelen Ermeni mezalimi sonucu yüz binlerce Türk etnik katliama maruz bırakıldı. Osmanlı Devleti'nin askeri müdahalesiyle son bulan bu olaylar Mart 1918'den itibaren Azerbaycan'da Türklere karşı etnik soykırım eylemlerinin gerçekleştirilmesiyle sonuçlandı. Kafkas İslam Ordusu'nun askeri yardımına kadar birkaç ay içinde Azerbaycan coğrafyasının tamamında Hıristiyan-Ermeni güçleri tarafından etnik soykırım eylemleri gerçekleştirildi. Bu çalışma, 1905 ile 1918 tarihleri arasında, Azerbaycan coğrafyasında yapılmış insanlık dışı katliam ve temelde insanlık suçu sayılan soykırım faaliyetlerini kapsamaktadır. Söz konusu soykırım faaliyetleri kronolojik olarak, bölge bölge ve bizzat soykırımı maruz kalan şahitlerin ifadeleri ile çağdaş arşiv kaynakları ve mevcut literatür

kullanılarak kültürel ve demografik yapının yok edilmesi bağlamında incelenmekte ve bölgenin uğradığı maddi ve manevi zararların gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mart Soykırımı, Türkler, Ermeniler, Azerbaycan, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya.

ABSTRACT

Master Thesis

31 March 1918 Genocide in the land of Azerbaijan

Ulvu RAHIMLI

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

The struggle that emerged following the collapse of the Safavi Empire between Iran and Russia for control over the land of Azerbaijan came to a halt with the treaties of 1813 Gulustan and 1828 Turkmenchay. In accordance with these treaties, the handover of Sothern Caucasia to the Tsardom of Russia resulted in the occupation of the territory with families of Armenian origin, formerly accommodated in Persian and Ottoman land. Since the dawn of the 20th century, with the support of Russia and Western states, the Armenian set out to establish a Christian-Armenian state across Southern Caucasia and Eastern Anatolia. It was in 1905 that Armenian secret societies such as Dashnaktsutyun and Henschak first carried out armed assaults against the native Turks of Azerbaijan. As many as 10,000 Turks succumbed to death as a result of the assaults in Southern Caucasia that took place between 1905 and 1907. In the second phase of the incidents, hundreds of thousands of Turks were subject to ethnic cleansing due to Armenian atrocities in Eastern Anatolia. These atrocities, brought to a halt by the military intervention of the Ottoman State, gave rise to ethnic cleansing campaigns against Turks in Azerbaijan from March 1918 on. Within a few months until the intervention of the Islamic Army of the Caucasus, ethnic cleansing campaigns were carried out by Christian-Armenian forces throughout Azerbaijan. This study encompasses the inhumane massacre and genocidal acts, fundamentally considered as a violation of human rights, that took place throughout Azerbaijan between 1915 and 1918. The aforementioned genocidal acts have been analyzed in a chronological manner

considering the downfall of the cultural and demographic structure, taking each region into account independently, relying on the statements of victims and modern archive records as well as available literature and it is intended that the material loss and moral damage of Azerbaijanis be disclosed.

Keywords: March Genocide, Turks, Armenians, Azerbaijan, Ottoman State, Tsardom of Russia.

**AZERBAYCAN COĞRAFYASINDA 31 MART 1918 SOYKIRIMI
İÇİNDEKİLER**

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**TEMEL KAVRAMLARA İLİŞKİN TERİMLER VE KISA AZERBAYCAN
TARİHİ**

1.1. SOYKIRIMIN TANIMI	5
1.2. KISA AZERBAYCAN TARİHİ	8
1.2.1. Karakoyunlu Devleti	8
1.2.2. Akkoyunlu Devleti	10
1.2.3. Safevi İmparatorluğu	13
1.2.4. Safevi İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Rus İşgali	18
1.2.5. Rus İşgalinin İkinci Evresi: Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları	19

İKİNCİ BÖLÜM

**1905-1918 YILLARI ARASINDA KAFKASYA VE ANADOLU'DA
KATLIAMLAR**

2.1. ERMENİ-TÜRK MUHAREBESİNE KADARKİ TARİHİ SÜREÇ	23
2.2. 1905-1907 ERMENİ-TÜRK MUHAREBESİ	25
2.2.1. Bakü Olayları	27
2.2.2. Revan Olayları	28
2.2.3. Guba Olayları	30
2.2.4. Nahçıvan Olayları	30

2.2.5. Karabağ-Zengezur Olayları	32
2.2.6. Gence-Tiflis Olayları	34
2.2.7. Tiflis Barış Görüşmeleri	36
2.3. DOĞU ANADOLU'DA KATLİAMLAR	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1918 MART SOYKIRIMI

3.1. BAKÜ KATLİAMI	46
3.1.1. Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadelerinin Değerlendirilmesi	54
3.1.1.1. Arşiv Belgeleri	54
3.1.1.2. Erkeklerin Şahit İfadeleri	58
3.1.1.3. Kadınların Şahit İfadeleri	61
3.2. ŞAMAHİ KATLİAMI	63
3.2.1. Şamahı Olaylarına Dair Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadeleri	67
3.2.1.1. Arşiv Belgeleri	67
3.2.1.2. Şahit İfadeleri	69
3.3. GUBA KATLİAMI	70
3.3.1. Guba Olaylarına Dair Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadelerinin Değerlendirilmesi	75
3.3.1.1. Arşiv Belgeleri	75
3.3.1.2. Şahit İfadeleri	77
3.4. REVAN-ZENGEZUR-NAHÇIVAN BÖLGESİNDE KATLİAMLAR	81
3.4.1. Revan Olayları	81
3.4.2. Zengezur Olayları	83
3.4.3. Nahçıvan Olayları	85
3.4.4. Arşiv Belgeleri	87
3.5. GÜNEY AZERBAYCAN'DA SOYKIRIM	88
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	97

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACCÇDSBA	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Çalışmaları Dairesi Siyasi Belgeler Arşivi
ACDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
d.	Dosya
Ed.	Editör
f.	Fon
HKS	Halk Komiserler Sovyeti
l.	Liste
OTK	Olağanüstü Tahkikat Komisyonu
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya

GİRİŞ

Azerbaycan coğrafyasında kurulan ilk uzun ömürlü Türkî devletler Atabeyler, Celairiler, Karakoyunlu ve Akkoyunlular olmuştur. Karakoyunlular döneminde Timurlular ile çatışmalar yaşanmış ve bölgede istikrarın sağlanabilmesi mücadelesi çeşitli vakaları da beraberinde getirmiştir. Akkoyunlular ve onlarla aynı dönemde siyasi varlığını sürdürmüş olan Şirvanşahlar Devleti de Rusya (Moskova Knezliği) ile ticari, siyasi ve diplomatik ilişkiler içerisindeydi. Safevilerin kuzeyde Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan'a, Batı'da Osmanlı, güneyde ise Şeybanilere kadar olan önemli Türk nüfuzu, 18. yüzyılda zayıflamıştır. Aynı dönem içerisinde Rus-Osmanlı Savaşı'nın Rus galibiyeti ile sonuçlanması, Osmanlı'nın da bölgedeki etkisini zayıflatmıştır. Bundan yararlanan Çarlık Rusya, Güney Kafkasya ve Hazar kıyılarını işgale başlamıştır. Safevilerin çöküşü ile Azerbaycan coğrafyasında kurulan hanlıklar üzerinde hak iddia eden kuzeyde Çarlık Rusya, güneyde ise Kaçar hanedanlığı 19. yüzyıla gelindiğinde bu hanlıklar için mücadeleye girişmiş ve neticede ilk olarak Gülistan ve bunu takip eden dönemlerde ise Türkmençay antlaşmaları ile bölgeyi aralarında paylaşmışlardır. En son yapılan Türkmençay Antlaşması ile Rusya, Azerbaycan ve Osmanlı arasında tampon işlevi görecek bir Hıristiyan devlet kurabilmek için bölgeye Ermenileri göç ettirmiştir. Güney Kafkasya'nın kuzey ve doğu bölgelerine ise kendilerinininki gibi Hristiyan olan Malakanları iskân ettirmişlerdir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına doğru, bölgeye hakim olabilmek için Selçuklu ve devamında Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı gibi devletler ile bölgeye ciddi şekilde yayılmış Türk nüfusunu etnik olarak temizlemek için, Rusya ve bölgede çıkarları olan diğer batılı devletler bölgenin demografik yapısından da yararlanmak istemiştir. Dolayısıyla Ermenileri Türklere karşı kışkırtarak gelecekte yapılacak olan kanlı soykırım planının da zeminini hazırlamışlardır.

Mart 1918 olaylarının tarihsel bağlamı Azerbaycan tarihçiliğinde yeteri kadar araştırılmış olsa da, Türkiye tarihçiliğinde kısmen karanlık kalmış veya farklı çalışmalarda belli kısımları esas alınarak incelenmiştir. Özellikle Şamahı ve Urmiye olaylarına dair yeteri kadar özgün kaynak bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu çalışmanın asıl amacı hem Azerbaycan'ın tüm coğrafyasını kapsayacak şekilde

(Kuzey ve Güney Azerbaycan) ele alınması, hem Mart faciasına kadarki tarihi sürecin değerlendirilmesi, hem de hukuksal açıdan katliamların neden soykırım niteliği taşıdığına açıklanmasına yöneliktir. Bunun beraberinde Azerbaycan'da Türklere karşı yönelik katliamların incelenmesi 1990'larda Karabağ'ın işgali ve Hocalı Soykırımının daha iyi bir perspektiften anlaşılması ve incelenmesine ışık tutacaktır. Örneğin Elşad Mirbəşiroğlu Azerbaycan Türklerine karşı soykırımı beş aşamada değerlendirmiştir. 17. yüzyıldan 1905'e kadarki ilk aşamadan başlayan bu süreç, 1905-1914 tarihleri arasındaki dönem, Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla 1914 ve 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgaline kadar, dördüncü aşama 1948-1953, yani Azerbaycan Türklerinin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarından sürülmesi ve son olarak 1988 Karabağ savaşını yansıtmaktadır.¹ Buradan yola çıkarak 1905'ten itibaren başlayan Ermeni zulmü 1918'de en üst düzeye ulaşmış ve Mart olaylarında gerçekleştirilen tüm işkence metotları ve vahşetler 1992'de Hocalı'da da tekerrür etmiştir.²

Azerbaycan Coğrafyasında 31 Mart 1918 Soykırımı isimli bu çalışma, Azerbaycan tarihçilerinden Solmaz Rüstemova-Tohidi, Yakup Mahmudov, Asker Abdullayev, Vakif Abışov, Ramiz Mehdiyev, Hasan Seferi gibi Azerbaycan'da önde gelen soykırım çalışmaları olan tarihçilerin araştırmaları, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde yer alan belgeler, Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nde bulunan gazete, dergi ve tez çalışmaları, Türkiye'de Bayram Kodaman, Türkkaya Ataöv, Kemal Çiçek, Justin McCharty gibi Ermeni sorunu üzerine çalışan önemli tarihçilerin ve Beşir Mustafayev'in doktora tezi, aynı şekilde konuya dair makaleleri, çeşitli dergi, basın-yayınlarında yer alan bilgiler ve mevcut edebiyat doğrultusunda yazılmıştır. Fakat bu çalışmayı Mustafayev'in doktora tezinden farklı kılan, bu çalışmanın sadece soykırım üzerine yapılmış geniş çaplı bir araştırma projesi olmasıdır. Mustafayev ise bölgedeki katliamlar da dâhil olmak üzere araştırmasını Ermeni örgütlerinin faaliyetleri ve dış bağlantıları olarak ele almıştır.

Bununla birlikte kullanılan kaynaklarda literatür ve dönemsel açıdan bazı çelişkiler bulunmaktadır. Öncelikle Azerbaycan kaynaklarında katledilen insanların

¹ Elşad Mirbəşiroğlu, "Azərbaycanlıların 1918-ci il Mart Soyqırımı", **Yeni Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 31.03.2011, s. 6.

² Ali Hasanov, "Hocalı Soyqırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması", **Bilgesam**, Sayı: 1373, 22.09.2017, s. 5.

Müslüman olarak tanıtılması ve 1905-1907 olaylarını Ermeni-Müslüman Meselesi (Erməni Müsəlman Davası) veya Ermeni-Tatar Meselesi olarak isimlendirilmesi literatür açısından çelişki unsuru teşkil etmektedir. Çünkü, Müslüman terimi İslam dinine itikat eden farklı halkların dinsel kimliğini yansıtır veya Tatarlar denildiğinde Tataristan Cumhuriyeti ya da Kırım Özerk Cumhuriyeti vatandaşlarının milli kimliği anlaşılmaktadır. Buradaki asıl yanlış 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da henüz milli kimliğin oluşmamış olması ve Türk halkın kendini Müslüman olarak tanımasıdır. Yine de şahit ifadeleri ve döneme dair kaynaklarda bölgenin Kürt ve Lezgi halklarının isimlerinin zikredilmesi ve onların Türklere (Müslüman deniliyordu) yardım etmesinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda katliamdan sorumlu kişilerin ifadelerinde 1915'te Anadolu'da Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan olayların intikamının alındığına dair ve/veya Türklere karşı etnik düşmanlığın vurgulandığı konuşmalar ırksal faktörün daha fazla ön plana çıktığını gösterir. Bundan dolayı bu çalışmada Müslüman yerine Türk teriminin kullanılması daha isabetli bulunmuştur. Diğer bir sorun ise dönemin siyasilerinden olan Neriman Nerimanov ile ilgili çelişkili bilgiler ve Mir Cafer Bağirov meselesidir.³ Özellikle Abışov'un yazılarında Nerimanov'un katliamdaki iyi yönlü rolüne dair malumatların Mehmet Emin Resulzade'nin 1924-1925'de Ankara'da yayınlanan "Yeni Kafkasya" isimli dergide yazdıkları ile zıtlık teşkil etmesidir.⁴ Aynı şekilde Guba katliamına dair şahit ifadelerinin neredeyse tamamında Mir Cafer Bağirov'un Bolşevik kimliğinden bahsedilmesine dair bu kişinin katliamdaki rolü yeteri kadar incelenmemiştir. Diğer bir çelişkili bilgi ise Urmiye katliamında 1.500 kişinin katledilmesidir. Hasan Alibeyli'nin verdiği bilgilere göre bu sayıda kişi Şubat ayında, Asker Abdullayev'e göre ise Mart ayında katledilmiştir. Ancak Alibeyli'nin verdiği bilgileri şahit ifadeleri ile doğrulamasından dolayı bu bilgiler esas alınmıştır.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde soykırımın hukuksal tanımını tarihteki bazı soykırım örnekleri üzerinde açıklayarak 1918 Mart olaylarının neden soykırım olarak değerlendirilmesi gerektiği incelenmiştir. Ardından Azerbaycan tarihi hakkında Oktay Efendiyev, Tofik Necefli ve Kerim Şükürov gibi Ortaçağ ve Yakınçağ tarihçilerinin eserleri esasında Türkmençay Antlaşması'na

³ Her iki şahıs farklı dönemlerde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başına geçmişlerdir.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Azeri (Mehmet Emin Resulzade), "Neriman Nerimanov", **Yeni Kafkasya**, 1. Baskı, Sayı: 1-24, İstanbul, TEAS Press, ss. 202-203.

kadarki tarihi siyasi süreç ele alınmıştır. İkinci bölümde, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerinde Ermenilerin yerel Türk halka karşı işledikleri katliamlar ve cinayetler bahis konusu edilmiş, burada bilhassa dönemin aydınlarından olan Mehmet Said Ordubadi ve Mir Möhsün Nevvab'ın eserlerinden yararlanılmıştır. Bu bölümde 1905'ten başlayan ve Mart Soykırımına dek devam eden çatışmalar, nedenleri ve doğurdukları sonuçlar şehir ve kazalar ayrı ayrı ele alınarak tetkik edilmiştir. Çalışmanın ana odağını oluşturan üçüncü bölümde ise daha önce bahsedilen önemli tarihçilerin eserleri ve arşiv belgeleri ışığında Azerbaycan topraklarında yapılan katliamlar yine bölgesel ve kronolojik olarak tek tek tasnif edilmiştir. Arşiv belgeleri kullanılarak şahit ifadeleri çalışmaya yansıtılmış ve bu sayede insanların uğradığı fiziksel ve psikolojik şiddetlerin daha net bir şekilde öğrenilmesine yol açmıştır. Bakü ve Guba'ya dair arşiv belgeleri Solmaz Rüstemova'nın *Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman Qırğınları Sənədlərdə* ve *Bakı. Mart 1918-ci İl Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə* adlı kitapları ve bu kitaplar esasında belgelerin yayınlandığı internet sitesinden temin edilmiştir.⁵ Şamaxı belgeleri için Seyfettin Ganiyev'in *1918-ci İl Şamaxı Soyqırımı* adlı kitabına, son olarak Zengezur, Nahçıvan ve Revan bölgelerine dair belgeler için T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığının yayınladığı *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)* adlı esere başvurulmuştur.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. www.1918pogroms.com, (29.05.2019); Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, **Bakı. Mart 1918-ci İl Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə**, Heydər Əliyev Fondu, Bakı, 2013.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLARA İLİŞKİN TERİMLER VE KISA AZERBAIJAN TARİHİ

1.1. SOYKIRIMIN TANIMI

Bir insanlık suçu olan soykırım (genocide) kavramını ilk kez Yahudi kökenli Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin kullanmıştır. Lemkin, 1933 yılında yani daha İkinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce soykırımın tanımını; “bir ırkı, dini ya da sosyal grubun imhası” olarak yapmış ve bunu “barbarlık suçu” (crime of barbarity) olarak tanımlamıştır. Ayrıca bu barbarlığın devletler hukukunda da suç (crime under the law of nations; delictum juris gentium) olarak nitelendirilmesi gerektiği teklifini ileri sürmüştür.⁶ Soykırım kavramından önce insanlığa karşı suçlar bağlamında ele alınan eylemler, kendi başına bir suç olarak değil, insanlığa karşı işlenmiş bir suçun alt sınıflandırması olarak kabul edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Nazi Almanyası’nın, Yahudilere karşı yürüttüğü katliam eylemleri Lemkin’in de çabalarıyla 9 Aralık 1948’de “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi” kapsamında kabul edilmiş ve 12 Ocak 1951’de yürürlüğe girmiştir ve Devletler Hukuku uyarınca soykırım eyleminin savaş döneminde gerçekleştirilmiş olması ona haklılık kazandıramaz.⁷ Bununla da soykırım şu şekilde tanımlanmıştır:

*“Soykırım; ırka, dine, siyasi görüşe veya etnik kökene bağlı özelliklere dayanan bir grubun bilerek ve isteyerek, düzenli bir biçimde ortadan kaldırılmasıdır. Başka bir tanıma göre soykırım, bir ulusun kültürel bağlarından koparılması ve yaşam alanlarının yok edilmesi amaçlanarak anavatanından koparılmasıdır”.*⁸

Birleşmiş Milletler’in (BM) 1948’de kabul ettiği soykırım sözleşmesinin 2. maddesinde “bir milleti etnik, ırki veya dini grubu, grup niteliğiyle, kısmen veya tümüyle kasten yok etme fiili” soykırım olarak tarif edilmiştir. Ancak burada zorunlu göçe tabi tutma eyleminin soykırım eylemlerine dâhil edilmesi teklifi kabul

⁶ Ozan Değer, “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan-Karadağ Kararı”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009, s. 62.

⁷ Arzu Beşiri, “Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar”, **TBB Dergisi**, Sayı: 108, 2013, ss. 181-182.

⁸ Beşiri, s. 179.

edilmemiştir.⁹ Irki veya dini grupların katledilmesinin soykırım suçu sayılmasına yönelik açıklamalar ise aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

- “a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;*
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;*
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirilmesi;*
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler alınması;*
- e) Gruba mensup çocukların zorla bir başka gruba nakledilmesi”.*¹⁰

Soykırım suçunun maddi ve manevi olmak üzere iki tarafının olduğundan söz edilebilir. Soykırımı diğer suçlardan ayıran özelliklerden biri de budur. Soykırım eyleminin gerçekleştirilebilmesi için belli bir grubun maddi öğelerini yanı sıra manevi değerlerini de ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunulması gerekmektedir.¹¹ Yani soykırımın maddi tarafı; niceliği esas alarak, belirli bir grubun ciddi bir kısmını yok etmeye yöneliktir, manevi tarafı ise bireyi, çoğunluktan ya da kendinden farklı kılan kişisel özellikleri nedeniyle değil, istenmeyen bir grubun üyesi olduğu için öldürmektir. Dolayısıyla hedefteki insanların kimliksizleştirilmiş olması gerekir. Soykırım Sözleşmesi 2. maddede soykırımı tanımlayan öğeleri belirledikten sonra 3. maddede bu eylemlerin cezaya tabi tutulacağını açıklamıştır:

- “a) Soykırım;*
- b)Soykırım işlemek üzere anlaşma (işbirliği yapma, conspiracy to commit genocide);*
- c)Soykırımı işlemek üzere doğrudan ve aleni kışkırtma (direct and public incitement);*
- d) Soykırım girişimi;*
- e) Soykırım suçuna katılma (complicity in genocide)”.*¹²

Soykırım; siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, biyolojik, fiziksel, dinsel, ahlaki olarak birçok türde teşekkül edebilmektedir. 20. yüzyıldan beri işlenmiş soykırım suçlarında, fiziksel ve dinsel faktörlerin ön plana çıktığı sıkça görülmüştür. Fiziksel soykırımla ilgili Lemkin'in, Yahudilere karşı uygulanan şiddet eylemlerine dair verdiği örneklerde; insanların kasti şekilde besin, ilaç, kıyafet, yakacak vs. gibi temel ihtiyaçlardan mahrum bırakıldığını göstermiştir. Dinsel soykırımda ise insanları zorla dininden vazgeçmeye zorlamak, dinsel yapıları tahrip veya yok etmek gibi faaliyetler

⁹ Nurhan Aydın, “Soykırım İddiası ve Uluslararası Kriterler”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, Cilt: 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2011, ss. 193, 195.

¹⁰ Tolgahan Alpyavuz, “Soykırım Suçu”, **Journal of Naval Science and Engineering**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2009, s. 53.

¹¹ Değer, s. 71.

¹² Ebru Çoban, “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve Suça Zemin Hazırlayan Toplumsal Yapılar: Ruanda Örneği”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, s. 51.

göz önünde bulundurulmuştur. Bir grubun ahlaki ve ulusal düşüncelerinin saptırılması, mantığının içgüdülerle yönlendirilmeye mecbur bırakılması ahlaki soykırım eyleminin başlıca unsurlarıdır.¹³

Soykırım olarak kabul görmüş fiillere, Holocost'un yanı sıra Ruanda ve Bosna Hersek katliamları da eklenmiştir. 1994'de Ruanda'da Tutsi ve Hutu halkları arasında çıkan iç savaşta, azınlık grup olan Hutulara karşı Tutsilerin saldırısıyla başlayan olaylarda, 800.000 kadar insan (nüfusun %10'u) hayatını kaybetmiş ve bu katliamda dinsel faktörler de ön plana çıkmıştır.¹⁴ Yine 1990'larda eski Yugoslavya'nın dağılma sürecinde on binlerce insanın hayatını kaybetmesine yol açan şiddet suçları işlenmiştir. Bosna Hersek Cumhuriyeti gerçekleştirilen birçok eylemin, Sırbistan Devleti tarafından kasten ve sistematik bir şekilde işlendiğini öne sürerek bu eylemlerin soykırım niteliğinde olduğunu savunmuştur.¹⁵

Türk Ceza Kanunu'nun 76. maddesi ve Azerbaycan Cinayet Kanunu'nun 103. maddesi soykırım ana başlığını konu edinmektedir. Her iki ülkenin de ceza kanunları gereğince BM'nin kabul ettiği maddelerin, herhangi birinin veya hepsinin ihlali durumunda, işlenen suçun faili müebbet hapis ile yargılanarak infaz edilir. Azerbaycan'da dönemin cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 1998'de "Azerbaycanlıların Soykırımı Hakkında Kararname" si ile 31 Mart 1948'de Azerbaycan Türkerine karşı işlenen suçları, soykırım olarak değerlendirdi ve bu kararname ile 31 Mart günü Azerbaycanlıların ulusal düzeyde "Soykırım Günü" ilan edildi.¹⁶

31 Mart 1948'den itibaren Azerbaycan coğrafyasında yerel Türk halka karşı ırki ve dini düşmanlık zemininde planlanmış ve sistematik biçimde işlenen cinayetler soykırım tanımını karşılamaktadır. Yüz binlerce sivil insanın çeşitli işkencelerle toplu katliamlar ile kadın ve çocuklara yapılan tecavüzler, BM'nin kabul ettiği Soykırım Sözleşmesi'nin 2. ve 3. maddelerinin neredeyse tümünü içermektedir.

¹³ Feride Hamzayeva, **İnsanlığa Karşı Suçlar Bağlamında Soykırım Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Kuzey Kıbrıs, 2013, ss. 26-29.

¹⁴ Beşiri, s. 194.

¹⁵ Değer, s. 79.

¹⁶ Serhat Sinan Kocaoğlu, "Suçların Suçu Soykırım", **TBB Dergisi**, Sayı: 90, 2010, s. 158; Natiq Abdullayev, **Soykırım Cinayeti (Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şərhlər toplusu)**, AZE Konsaltinq Qrup, Bakı, 2010, ss. 4-5, 13.

1.2. KISA AZERBAYCAN TARİHİ

Azerbaycan coğrafyasında kurulmuş ilk eski çağ devletleri; milattan önce 4. yüzyılda Atropatena ve Albanya (Kafkas Albanya'sı) devletleri olmuştur. Atropatena devleti güney, Albanya ise kuzey topraklarında yer almaktaydı. Kafkasya'ya göç eden ilk etnik Türk toplulukları da bu toprakları yurt edinmişlerdir. Bu Türk topluluklarından olan İskit ve Sak kabileleri özellikle Albanya'nın kuzey bölgesine göç ederek yerleşim alanları kurmuşlardır. 3.-7. yüzyıllar arasındaki tarihi süreçte Sasani devleti bünyesinde Azerbaycan (Adurbadagan) eyalet olarak varlığını sürdürmüştür. 6. yüzyılda Derbent (Dağıstan'ın güney bölgesi) kale duvarlarında Farsça yazılan Aturpatkan yazısı da o dönemde Sasani Devleti'ne bağlı Atropatena Devleti hududunun Derbent'e kadar genişlemiş olduğunu göstermektedir. 7. yüzyılda Arapların İran ve Kafkasya'ya gelmesiyle birlikte bu bölge Azerbaycan (Adarbaygan) adlandırılarak idari bölge birimi olarak yönetilmeye başlamıştır. Araplar bölgeye geldiğinde ise Azerbaycan coğrafyasında Türk etnik toplulukları artık çoğunluk haline gelmiştir.¹⁷

Arapların bölgedeki gücünün zayıflamasıyla Azerbaycan'da yeni ortaçağ devletleri kurulmaya başladı. 9-10. yüzyıllarda Azerbaycan'ın farklı yerlerinde Saciler, Şirvanşahlar, Şeki melikliği, Salariler, Revvadiler gibi küçük devletler kuruldu. Bu devletler genel olarak Türkleşmiş Araplar tarafından yönetilmekteydi ve çok az farkla hilafet yönetim usulünü tezahür ettirmekteydiler. Daha müteşekkil devletler ise Selçuklulardan miras kalan Atabeyler ve Celayiri devletleriyle birlikte başladı.¹⁸

1.2.1. Karakoyunlu Devleti

Azerbaycan topraklarında kurulan en önemli Türk devletlerinden biri Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri olmuştur. Emir Timur'un ölümünden sonra imparatorluğu parçalanmaya başlamış ve bu durum Timur'un oğulları arasında taht mücadelesine dönüşmüştür. Moğol şehzadeleri Miranşah oğlu Ebu Bekir ve Mirza

¹⁷ Qiyasəddin Qeybullayev, *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən*, Azərneşr, Bakı, 1994, s. 6.

¹⁸ Şahin Fərzəlibəyli, *XV Əsr Azərbaycan Dövlətlərinin Quruluşu*, Elnur-P, Bakı, 2003, s. 7.

Ömer'le birlikte, Azərbaycan və İran'ın batısındaki bölgə üçün savaşıdır. Miranşah'ın yanı sıra Şirvanşah I. İbrahim də mevcut siyasi durumu kullanarak Azərbaycan topraklarının tamamını hükümranlığı altına almaq için Gence hükümdarı Yar Ahmet Karaman, Şeki hükümdarı Seydi Ahmet və Gürcü  arı Konstantin ile ittifaq kurmuştur. I. İbrahim her ne kadar 1406'da Tebriz'e kadar ilerlese de burada uzun vadede bir devlet kurmadı və Ahmet Celayiri'nin Tebriz'e doğru hareket ettiği haberini alınca Tebriz'i terk edərək Kuzey Azərbaycan'a geri dönmüştür. Ancak Kara Yusuf Karakoyunlu'nun ordu toplayaraq 1406'da və 1408'de Ebu Bekir'i iki kez mağlıp etmesi üzerine, bölgedeki yeg ne g c haline gelmiştir. Kara Yusuf Timurlar'ı bölgeden kovduktan sonra 1410'da Ahmet Celayiri'yi de yenərək Karakoyunlu Devleti'ni kurmuştur. Karakoyunluların Türk soylu Türkmen topluluklarından oldukları bilinmektedir.¹⁹

Kara Yusuf'un g c lenmesinden rahatsız olan Şirvanşah İbrahim, tekrar Şeki hükümdarı və Gürcü  arıyla ittifaq kurarak, Karakoyunlulara karşı mücadeleye başladı. Bunun haberini alan Kara Yusuf da 1412'de Karabağ'a gelərək İbrahim və m ttəfiklerine karşı barış teklif etti. Teklifin geri  vrilmesinden dolayı Kara Yusuf Şirvanşahları mağlubiyete uğrattı. Böylece Karakoyunlu Devleti'nin de kurucusu olan Kara Yusuf kendi dönemi boyunca Kazvin'den Erzincan'a, Bağdat'tan Şirvan'a kadar olan bölgeyi kendi yönetimi altında topladı.²⁰

Miranşah'tan sonra g c toplayan Timurlar, 1420'de Şahruh Mirza'nın öncülüğünde 200.000 kişilik orduyla Azərbaycan'ı işgal etmək için saldırya geçtiler. Kara Yusuf'un ani ölümüyle Şahruh Azərbaycan'ı hiçbir direniş ile karşılaşmadan alabildi. Kara Yusuf'tan sonra oğlu İskender, tüm Karakoyunlu kabilelerini toplayaraq Şahruh'a karşı mücadeleye başladı. 1421'de başlayan ve  c gün süren bu savaş sayıca Karakoyunlulardan 4-5 kat daha fazla olan ve ordusunu Hindistan'dan getirdiği fillerle g c lendirmiş Timur'un mutlak galibiyeti ile sonuçlandı. Bu arada Karakoyunluların g c lenmesini istemeyen Akkoyunlu beyi Kara Osman da Şahruh'u destekledi. Şahruh ile İskender arasında 1429'da Salmas'ta meydana gelen ikinci savaşta 100.000 kişilik ordusuyla Şahruh yeniden zafer kazandı.²¹

¹⁹ Tofiq N c fli, **Qaraqoyunlu v  Ağqoyunlu D vl tl rinin Tarixi Müasir Türk Tarixş nashęında**,  aşıoğlu N şriyyatı, Bakı, 2000, ss. 11, 24; F rz lib yli, s. 14.

²⁰ T. N c fli, s. 25.

²¹ Oqtay  f ndiyev, **Azərbaycan Tarixi XIII-XVII  srl r**, Cilt: 3, Elm N şriyyatı, Bakı, 2007, ss. 73-74.

İskender'in ölümünden sonra Karakoyunlu tahtına kardeşi Cihan Şah geçti. Cihan Şah İskender'in yürüttüğü siyaseti desteklemeyerek Şahrüh ile yapılacak olan bariz bir savaştan kaçındı ve Şirvanşahlarla dostluk ilişkileri kurma yönünde adımlar atmaya başladı. Kendini Timur devletinin varisi olarak ilan eden Cihan Şah, yalnızca Şahrüh'un ölümünden sonra bağımsız siyaset yürütebildi. 1445'te kardeşi İsfend'in ölümünden sonra Bağdat'ı, 1453-1454 senelerinde Kum şehrini, Kirman ve Yezd'i zapt etti. Timurların bölgedeki tehlike unsurunu tamamen ortadan kaldırmak için Cihan Şah 28 Haziran 1458'de saldırıya geçerek Timur tahtını ele geçirdi. Ancak uzun süreli seferler ve savaşlar, Karakoyunlu Devleti içindeki çekişmelerin kızışmasına yol açtı. Cihan Şah'ın oğulları Hasan Ali ve Pirbudak'ın sırasıyla 1462 ve 1464'te çıkardıkları isyanlar Karakoyunlu imparatorluğunun güç kaybetmesine ve 1467'de yıkılmasına neden oldu.²²

1.2.2. Akkoyunlu Devleti

14. yüzyılda Azerbaycan siyasi tarihinde Karakoyunluların batı sınırında, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde Akkoyunlu Türkmen beylikleri de kurulmaya başlamıştır. Akkoyunlular genel olarak Güney Kafkasya, Kafkas dağları ve Aras Nehri arasındaki bölge, Gökçe gölü çevresi, Güney Azerbaycan, Dicle ve Fırat nehirleri de dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyada yaşamışlardır. Akkoyunluların önderi Bayundur kabilesine mensup olan Pehlivan Bey olmuştur. Akkoyunlu Beyliği'nin temeli ise Kara Yülük Osman Bey tarafından atılmıştır. Osman Bey 14-15. yüzyıllar arasında, Sivas için mücadele ederek, Karakoyunluları bölgeden sıkıştırarak çıkarmış ve böylece merkezi Diyarbakır olan Akkoyunlu Beyliği'ni kurmuştur. Cihangir Mirza Bey, (1444-1453) kısa zamanda Akkoyunlu beyliklerini birleştirerek, Diyarbakır'da güçlenmeyi başarmıştır. Fakat Uzun Hasan 16 Ocak 1453'te Diyarbakır'a girerek kardeşi Cihangir'i tahttan indirerek Akkoyunlu Devleti'nin başına geçmiştir. Uzun Hasan, Karakoyunluları Akkoyunlular için en büyük tehdit olarak gördüğü için önce Gürcistan'ın Karakoyunlulara tabi olan bölgelerini ele geçirmiş, bunun ardından 1467'de Muş muharebesinde

²² Əfəndiyev, ss. 75-76.

Karakoyunluları yenilgiye uğratmış ve Karakoyunlu saltanatına son vermiştir.²³ Uzun Hasan'ın yönetimindeki Akkoyunlu Devleti'nin sınırları saltanatın merkezi olan Azerbaycan, merkezi Diyarbakır olan Doğu Anadolu, Irak, merkezi Şiraz olan Fars eyaleti, İsfahan, Kirman, Kazvin, Arran eyaletlerini içermiştir. Akkoyunlu Devleti'nin yönetim biçimi, Karakoyunlularınkinin hemen hemen aynısı olmuştur.²⁴

Uzun Hasan'ın başa geçtiği dönem ile eş zamanlı olarak Fatih Sultan Mehmet'in de İstanbul'u fethederek, devletin bölgedeki nüfuzunu müstahkemleştirmesi; (1453) Akkoyunlular için Osmanlı Devleti'ni, ciddi bir tehdit unsuru haline getirdi. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de güçlenmesi ve yürüttüğü gümrük ticareti Akkoyunluların Balkanlar ile olan ilişkileri için darbe niteliğindedir. Osmanlı ise tarihi İpek Yolu üzerinde egemenlik kurabilmek için Kafkasya ve İran yönetimini de ele geçirmek zorundaydı. Trabzon olaylarının ardından da Akkoyunlu-Osmanlı ilişkileri en gergin dönemlerine girmiş oldu. Uzun Hasan Batı devletlerine yakınlaşabilmek için, Trabzon İmparatorluğu'yla ilişkiler kurdu ve imparatorun kızı Prenses Despina Hatun'la evlendi. Fakat Osmanlı Devleti'nin, Trabzon'un fethine dair kararlar alması, Akkoyunluların batı devletleriyle olan bağlantılarını engelleyecekti. Bundan dolayı Uzun Hasan, annesi Sara Hatun'u, Osmanlı ile diplomatik ilişkileri yumuşatması için Sultan Mehmet'in yanına gönderdi. Sara Hatun için Akkoyunlu-Osmanlı ilişkilerinde çözülmesi gereken 2 düğüm vardı. Bunlardan biri Osmanlı'nın Akkoyunlular üzerine yapacağı herhangi bir sefer ihtimalini ortadan kaldırmak, ikincisi ise Trabzon'un fethi düşüncesinden vazgeçirmektir. Sultan Mehmet, Sara Hatun ile sadece Akkoyunlu Devleti'ne saldırmama konusunda anlaşmaya vardı, ancak Trabzon'un fethi için harekete geçti. Akkoyunluların saldırıya geçmesi ihtimaline karşı Sultan Mehmet, Sara Hatun'u da kendisiyle birlikte götürdü ve böylece 30 günlük bir kuşatmanın ardından 15 Ağustos 1461'de Trabzon'u ele geçirdi.²⁵

Akkoyunlular; 1471'de Osmanlı'nın doğudaki hâkimiyetini zayıflatmak adına, bölgede çıkan isyanları desteklemeye başladılar. Fatih Sultan Mehmet'in veziri Mehmet Paşa'nın komutasında, bölgede çıkan isyanı bastırmak için gönderdiği

²³ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərində)*, Mütərcim, Bakı, 2015, s. 104.

²⁴ T. Nəcəfli, s. 28.

²⁵ Nuriyeva, s. 107.

birlik Karamanlı boyları tarafından bozguna uğratıldı. Uzun Hasan, sultanla savaşabilmek için, Karamanlıların kendilerine sunduğu ittifak teklifini kabul etti. Tokat'ta başlayan savaş, küçük Asya'nın diğer bölgelerinde de Akkoyunlu-Karamanoğulları ittifakının zaferiyle sonuçlandı. Zira 1472'de Osmanlı devleti bu yenilgiyi kabul etmeyerek, şehzade Mustafa'nın önderliğinde, Akkoyunluların üzerine yürüdü. Bu savaş Akkoyunluların mağlubiyetiyle sonuçlandı. Uzun Hasan, Osmanlı'nın sınır bölgesinde giderek güçlenmesinin, Akkoyunlular için tehlike oluşturacağını düşündüğü için yeniden savaş hazırlıklarına başladı. Fakat 1473'te vuku bulan Otlukbeli Meydan Muharebesi Osmanlıların kesin galibiyetiyle son buldu.²⁶ Uzun Hasan; savaştan önce Osmanlı'ya karşı ittifak kurma konusunda, Roma Papalığı, Venedik, Macaristan, Polonya gibi batılı devletler ile anlaşmasına rağmen, savaş esnasında yine bu devletler tarafından tek başına bırakıldı.²⁷ Uzun Hasan, 1474-1477 yılları arasında, Gürcistan'ı fethetmek üzere sefere çıktı, 1477'de Gürcü çarı VI. Bagrat'la imzalanan barış anlaşmasına göre Doğu Gürcistan, Tiflis de dâhil olmakla birlikte, Akkoyunlu yönetimine bırakıldı.²⁸

Tahta Uzun Hasan'dan sonra oğlu Yakup Mirza geçti. Sultan Yakup döneminde Akkoyunlular, Timurlularla ve Şirvanşahlarla dostluk ilişkilerini devam ettirdiler. 1488'de, Şirvanşahlara karşı Süflilik tarikatının lideri Şeyh Haydar'ın yaptığı taarruzda Yakup, Şirvanşah Faruk Yasar'ın yanında yer alarak 30 Haziran'da Tabasaran muharebesinde Şeyh Haydar'ı yenilgiye uğrattı. Yapılan savaşta Şeyh Haydar'ın ölümü, Azerbaycan ve İran'da, kurulacak olan Safevi hanedanlığını geciktirmiş oldu.²⁹

Osmanlı'yla süregelen savaşlardan sonraki yenilgilere baktığımız zaman bu yenilgilerin Akkoyunlu Devleti'nin zayıflamasına sebep olan en önemli unsurlardan biri olduğunu görürüz. Dolayısıyla sonraki süreçlerde de saray içinde hüküm süren huzursuzluk ve iç çatışma ortamının, Akkoyunlu Devleti'nin sonunu hazırladığına kanaat getirmek mümkün olacaktır.

15. yüzyılda Azerbaycan devletleri dış siyasette Moskova Knezliği ile ilişkiler kurmuş, özellikle de Şirvanşahlar devleti, ticari ilişkilerde Derbent üzerinden

²⁶ Əfəndiyev, ss. 84-85.

²⁷ Şahin Fərzəliyev, **Azərbaycan XV-XVI Əsrlərdə**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 73.

²⁸ Əfəndiyev, s. 109.

²⁹ Nuriyeva, s. 109; T. Nəcəfli, s. 29; Əfəndiyev, s. 168.

Volga-Hazar yolunu kullanarak Volga boylarında yerleşmiş olan halk ve Moskova ile ticaret faaliyetlerinde bulunmuştur. Azerbaycan ticari şehirlerinde, bilhassa Bakü ve Derbent liman şehirleri olarak faaliyet göstermiştir. Şamahı ise ipek, pamuk, halı, baharat ve silah ihracatı yapmıştır. Rusya-Azerbaycan ticari ve siyasi ilişkileri ise Astrahan üzerinden devam etmiştir. Şirvanşahlar Devleti, Moskova Knezliği ile ticari ilişkilerin yanı sıra diplomatik münasebetler de kurmuştur. Buna; 1465'te Şirvanşah elçisi Hasan Bey'in, III. İvan'la görüşmesi örnek olarak verilebilir. Moskova da Şirvanşahlar ile ticari bağları güçlendirmek adına 1466'da buraya Vasili Papi'nin rehberliğinde zati büyükelçiler göndermiştir.³⁰

Akkoyunlu Devleti de Moskova Knezliği ile diplomatik ilişkilere önem vermiştir. Akkoyunlu devletinin bölgede güç haline gelmesinden sonra III. İvan, Altın Orda Ahmet Han'a karşı ittifak yapmak için Akkoyunlular ile diplomatik temaslarda bulunmuştur. Akkoyunlu sarayına gelen Marko Rosso isimli elçi, Venedik diplomatı Kontarini tarafından da görülmüş, böylelikle Moskova-Akkoyunlu görüşmelerine Kontarini de şahitlik etmiştir.³¹

1.2.3. Safevi İmparatorluğu

13. yüzyılda Moğolların da işgali altında olan topraklarda, kendiliğinden Süfilik ekolü teşekkül etmeye başladı. Ekollerin ve şeyhlerin adı mukaddes sayılan İshak el-Musevi el-Erdebili'nin ismi ile bağlantılıydı. Safevi taraftarları, 14.-15. yüzyıla damgasını vuran haksızlık ve ağır şartların sebebinin Sünnilik tarikatı olduğuna kanaat getirdikleri için, Sünniliğe karşı genel halk mücadelesine başlanması ve Şii taraftarlarının yönetime geçmesi için çağrılarda bulundular. Şiiliği benimsemiş olsalar da Sufi tarikatının ilk şeyhleri Sünni idi. Safeviler ise bu tarikata 15. yüzyıldan itibaren katılmaya başladılar. Safevilerin Azerbaycan'da siyasi hâkimiyet elde etme mücadeleleri, Şeyh Cüneyt (1447-1460) ve Şeyh Haydar'ın (1460-1488) rehberliği dönemine denk geldi.³²

Şeyh Haydar'ın öldürülmesi Safevileri yok olma raddesine getirdi. Şirvanşah Faruk Yasar, Haydar'ın tek varisi olan İsmail'i öldürerek, Şirvan'ın bekasını güven

³⁰ Əfəndiyev, ss. 91-92.

³¹ Əfəndiyev, s. 93.

³² Nuriyeva, s. 111; Əfəndiyev, ss. 88-89.

altına almaya çalıştı. Ama 1500 yılında, Erdebil’de koruma altına alınan İsmail, ordusunu toplayarak Şirvanşah üzerine taarruza geçti ve Faruk Yasar’ı öldürerek Şirvanşahları kendi etkisi altına aldı. 1501’de Nahçıvan’da da galibiyet elde eden İsmail, Tebriz’de tahta oturarak Safevi Devleti’ni (Azerbaycan Safevi Devleti) resmen kurmuş oldu.³³

Şah İsmail’in kendi ismine hutbe okutması, sikke bastırması ve Tebriz’i başkent ilan etmesi, son Akkoyunlu hükümdarı Murad’ı, Safeviler üzerine hücumla geçmeye mecbur bıraktı. 1503’te Hemedan yakınında Almakulağı denilen yerde karşı karşıya gelen Safevi ve Akkoyunlu güçlerinin mücadelesi, Safevilerin zaferiyle sonuçlandı. Murad, mağlubiyetin ardından Bağdat’a kaçtı ve böylece Akkoyunlu saltanatı sona erdi ve toprakları da Safevilerin eline geçti.³⁴

İrade Nuriyeva, Safevilerin Azerbaycan’daki siyasi faaliyet sürecinin 4 dönemden meydana geldiğini yazılarında belirtir. İlk aşamanın 13. yüzyıldan 1447’ye dek olan zaman dilimini yani, Azerbaycan’ın Moğol istilasında olduğu dönemleri kapsadığını belirtir. Ancak bu süreçte Safevilerin etki alanı Erdebil’le sınırlı kalmıştır. İkinci aşamanın ise 1447-1501 dönem aralığına girdiği ve bu dönemde Safevilerin kendilerini bağımsız din adamları olarak tanımladığını söyleyebiliriz. Üçüncü aşama olan 1501-1587 yıllarında ise bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan’ın sosyal ve siyasi hayatında mühim rol oynadığı lakin dördüncü ve son aşamaya gelindiğinde (1587-1736) imparatorluğun merkezinin Tebriz’den İsfahan’a taşındığı için vasfını değiştirdiği görülmektedir.³⁵ Bütün bunların ışığında 1587’den sonra Safevi İmparatorluğu için Farslaşma dönemine girmiştir de denilebilir.

Artık 1510 senesinde Safevi Devleti; Azerbaycan, Şirvan, Diyarbakır, Acem Irak’ı, Fars, Kirman, bölgelerini yönetmekteydi.³⁶ Şah İsmail’in darp ettirdiği para birimlerinde Şiiliğin sembolleri aks edildi. Buna rağmen Azerbaycan ve Doğu Anadolu dışında Şiiliği destekleyenler çok az sayıda idi. Safevilerin kurulduğu ilk dönemlerde İran’ın Sünni vilayetlerinde din adamları ve şehir halkı arasında Şiiliğe karşı büyük bir tepki vardı ve Safeviler bu kesimleri Akkoyunlu savunucuları veya Osmanlı, Şeybani destekçileri olarak damgalamaktaydı. Şiilik muhalif bir akım

³³ Fərzəliyev, s. 77.

³⁴ Məsiəğa Məhəmmədi, **Qızılbaşlar Tarixi**, Azərbycan Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s. 9.

³⁵ Nuriyeva, s. 116.

³⁶ Fərzəliyev, s. 78.

olmaktan çıktığı için Safevi hanedanlığı Sünnilerin mal varlıklarına el koyabilmek için kanun çıkardı. Safevi Devleti'yle Osmanlı ve Orta Asya'daki Şeybaniler arasındaki karşılıklı ilişkilerde de Sünni-Şii çatışması ön plana çıkıyordu.³⁷

Devletini Horasan sınırına kadar genişleten Şah İsmail 1510'da Horasan'ın fethi için Şeybani Özbek Han'la savaş ilan etti. İsmail'in saldıracağını haber alan Özbek Han Herat'tan Merv'e doğru çekilerek, Merv kalesine sığındı. Şah İsmail askeri bir strateji ile Özbek Han'ı kaleden çıkardı ve Şeybanilerin 10.000 kişilik ordusunu yenerek Amuderya Nehrine kadar uzayan bu geniş alanı kendi topraklarına dâhil etti. Safevilerin sürekli galibiyetleri, Osmanlı sultanı II. Beyazıt'ın Şah İsmail'in saltanatını resmen tanımasına sebep oldu. Sultan Beyazıt'la Şah İsmail arasındaki resmi mektuplaşmalarda bir birlerine baba-oğul diye hitap ettikleri bilinmektedir.³⁸ Sultan Beyazıt'ın ölümü ve Osmanlı tahtına Sultan Selim'in geçmesiyle Safevi-Osmanlı münasebetleri farklı bir dönüm noktasına girmiş oldu.

Safevi-Osmanlı gerginliğinin hat safhaya ulaşması 1514'de Maku yakınındaki Çaldıran³⁹ düzündeki iki Türk devletini savaş için karşı karşıya getirdi. 1514'ün Ağustos ayında gerçekleşen savaş Osmanlı'nın galibiyetiyle sonuçlandı ve Sultan Selim, Tebriz'e kadar ilerledi. Tebriz'e ulaşan Osmanlı ordusu burada güçlenemediği için şehri terk etti. Çaldıran muharebesi neticesinde Erzurum dâhil olmak üzere, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdi. Bağdat ve Güney Irak ise Safevilerin elinde kaldı⁴⁰

1534'de Şah İsmail'in vefatından sonra Kızılbaş beyleri arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Ancak şah I. Tahmasp'ın kısa sürede tahta geçmesi, anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak yönetimi merkezde toplamayı başardı. Şah Tahmasp'ın hükümdarlık dönemi Azerbaycan tarihi açısından kilit niteliği taşımaktadır. Şirvanşahlar ve Şeki Hanlığı, Safevilerin onlar üzerindeki hâkimiyetini kabul etmiş olsalar da halen Güney Kafkasya'da kendi bağımsızlıklarını sürdürmekteydiler. Hem Osmanlı ile süregelen anlaşmazlıkları, hem de bu devletlerin Sünniliği desteklemesini Şah Tahmasp potansiyel bir tehlike unsuru

³⁷ Əfəndiyev, ss. 175-176.

³⁸ Əfəndiyev, s. 177.

³⁹ Çaldıran Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. C. Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", **Tarih Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 22, İstanbul, 1967, ss. 49-78.

⁴⁰ Fərzəliyev, s. 79; Nuriyeva, ss. 120-121.

olarak gördü ve ardından, 1538’de 20.000 kişilik ordusunu, kardeşi Elkas Mirza’nın komutasında Şirvanşahlar üzerine sefere gönderdi. Sonunda 861 senesinde kurulan Şirvanşahlar devleti yıkıldı ve onun yerine sadece Şirvan vilayeti oluşturuldu, Elkas Mirza da buraya vali tayin edildi. Şirvanşahları yıkılmasının ardından da 1551’de Şeki’nin bağımsızlığına son verildi.⁴¹ Bütün bunların neticesinde Tahmasp, topraklarına kattığı vilayetler ile devletinin asayişini sağladığı gibi, Azerbaycan vilayetleri birleştirildi ve tek merkezli Azerbaycan bölgesi olarak bilindi.

Şah İsmail ve Sultan Selim döneminde başlayan Safevi-Osmanlı çatışmaları, Tahmasp döneminde de devam etti. Selim’den sonra başa geçen Sultan Süleyman, Azerbaycan’a 4 kez sefer düzenledi ve 1534’te vezir İbrahim Paşa’nın komutasındaki 100.000 kişilik Osmanlı ordusu, Tebriz’e doğru harekete geçti. Doğuda Özbeklerin saldırılarını engellemek için Horasan’a giden Şah Tahmasp Osmanlı ordusunun saldırısını sefer esnasında öğrenebildi. Çok fazla mukavemetle karşılaşmayan Osmanlılar, 3 Haziran 1534’te önce Tebriz’e, daha sonra tüm Güney Azerbaycan bölgelerine kadar ilerlediler. Lakin soğuk hava şartları ve erzak yetmezliğinden dolayı bölgeyi terk edip Bağdat’a doğru geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴² 1535’e kadar Bağdat’ta konuşlanmış Osmanlı ordusu 1535’in ilkbaharında tekrar Azerbaycan’a doğru harekete geçti. Osmanlı seferinden haber alan Şah Tahmasp, Güney Azerbaycan ahalisini doğuya doğru göç ettirdi. Osmanlılar gelmeden önce Safeviler yol boyunca tüm su kuyuları ve kanalları toprakla doldurdu, tarım alanları ateşe verildi, geride kalan ne varsa hepsi hayvanlara yedirildi. Buna rağmen Tebriz’e kadar ilerlediler. Sultaniye yakınında Osmanlılar; erzak yetersizliği ve veba hastalığı gibi nedenlere bağlı olarak yenilerek, tekrar geri çekilmek zorunda kaldılar. 1548’de Sultan Süleyman üçüncü kez Azerbaycan’a ordu gönderme kararı aldı ve bu defaki sefer için mükemmel bir hazırlık planı yapıldı. Avrupa, Asya ve Afrika’da Osmanlı’ya tabi olan tüm topraklardan askeri yardım alındı. Osmanlı ordusuna karşı yeterli asker toplayamayan Şah Tahmasp, güç toplamak için Eher’e çekilerek bekledi. Osmanlı ordusunun ilerlemesini engellemek için başkente kadar yolların tamamında tarım alanları viran edildi. Tebrizliler de şehrin su kaynaklarını kapattılar. Dolayısıyla Tebriz’e giren Osmanlılar burada sadece 4 gün kalabildiler.⁴³

⁴¹ Əfəndiyev, ss. 182-184.

⁴² Nuriyeva, s. 121.

⁴³ Əfəndiyev, ss. 186-187.

Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a son seferi 1554'te gerçekleşti. Yine yanmış toprak taktiği kullanan Safeviler Osmanlıları ciddi bir kıtlıkla yüz yüze bıraktıklarından Osmanlı ordusu Nahçıvan şehrini ateşe vererek Erzurum'a çekildi.⁴⁴ 1534-1554 Osmanlı-Safevi savaşları 1555 Amasya Antlaşmasıyla son buldu. Antlaşmaya göre Batı Gürcistan Osmanlıların, Doğu Gürcistan ise Safevilerin yönetimine geçti ve Şah Tahmasp başkenti Tebriz'den Kazvin'e taşıdı.⁴⁵

Şah Tahmasp'tan sonra tahta kısa süreliğine II. İsmail (1576-1577) geçti. II. İsmail'in ansızın ölümünden sonra ise Şah Muhammed Hudabende başa geçti. Fakat Muhammed Hudabende'nin hükümdarlık dönemi, Safevilerde merkezi otoritenin hayli zayıflamasına ve 900.000 tümenlik hazinenin bir sene kadar kısa bir sürede boşalmasına neden oldu. Safevi devletinin hızlıca zayıflamasının ardından Osmanlı sultanı III. Murat Azerbaycan üzerine sefer hazırlıkları yapmaya başladı. Bununla birlikte 1555'te yapılan Amasya Antlaşması bozularak, 1578'de Osmanlı ordusu Çıldır ovasında galibiyet elde etti. Ordu Gürcistan'ı geçerek, Bakü de dâhil olmak üzere Şirvan ve Derbent'i ele geçirmeyi başardı. Güney Kafkasya'da Osmanlıların Safevi güçlerini sıkıştırarak bölgeden çıkarmalarının ardından, Kırım hanı Giray Han da ordu toplayarak Azerbaycan'a saldırdı. 1578-1579 yılları arasında kesintisiz şekilde devam eden savaşlar Azerbaycan'da şiddetli vebanın ve açlığın zuhur ettiği ettiği tarihler ile kesişmekte idi. Hudabende yönetiminde sürekli gerileyen Safevilerin sarayında, iç çatışmalar da şiddetlenmeye başladı. 1581'de Şamlı beylerinin yardımıyla I. Şah Abbas tahta oturdu. Artık 1586-1589 seneleri arasında Azerbaycan'ın neredeyse tamamı Osmanlı yönetimi altına girmiş bulunuyordu. Şah Abbas 1590'da tahta geçtikten hemen sonra Osmanlı ile İstanbul Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmaya göre, Güney Kafkasya ve İran'ın bazı batı vilayetleri Osmanlı yönetiminde kaldı.⁴⁶

Şah Abbas, başkenti Kazvin'den İsfahan'a taşıyarak Kızılbaş beylerini sıkıştırmaya başladı. Bunun sonucunda, Türkmen beylerinin gücü azaltılarak yerine Fars kökenli yerel kuvvetler getirildi. Bu sayede Safevi devleti Fars etkisi ve kültürü altında kalmış oldu.⁴⁷ Şah Abbas, Safevilerin kaybettiği toprakları geri almak için,

⁴⁴ Fərzəliyev, s. 81.

⁴⁵ Nuriyeva, s. 123.

⁴⁶ Əfəndiyev, ss. 189-194.

⁴⁷ Tofiq, Mustafazadə, **XIII-XIX Yüzdilliyin Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2002, s. 9.

ordu içerisinde bazı ıslahatlar hayata geçirerek, 44.000 askere sahip düzenli bir ordu sistemi oluşturdu. İstanbul Barışının ardından 1603-1612 yılları arasında patlak veren Safevi-Osmanlı savaşlarının ilk evresi Safevi zaferi ile sonuçlandı. Bununla birlikte Safeviler kaybettikleri toprakları 1590 yılına kadar Osmanlılardan geri alabildi. Savaşın ikinci aşaması ise 1637- 1638 yılları arasında Irak'ta gerçekleşti ve Bağdat Osmanlıların kontrolüne geçti. 1639'da ise Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla 1555 Amasya Antlaşması'ndaki sınırlara geri dönüldü ve antlaşma 18. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı.⁴⁸

1.2.4. Safevi İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Rus İşgali

18. asrın başlarında Rusya, Azerbaycan'a askeri müdahale edecek güçte olmadığından sadece iktisadi ilişkiler kurmaktaydı. Ancak Rus çarı I. Petro yürütülen bu siyasetin ehemmiyetsiz olduğu kanısındaydı ve bu yüzden Hazar sahili bölgelerinin işgali için hazırlıklara başladı. Hazar bölgesinin işgaline yönelik atılan ilk adım öngörülen tarihten 1 sene önce, yani 1722'de başladı. Bunun asıl nedeni ahım ordusunun İsfahan yakınlarında Afgan isyancıları tarafından yenilgiye uğratılması ve Safevilerin doğuda Afgan isyanlarını bastırmakla meşgul olduğu bu dönemde Osmanlıların da harekete geçme olasılığına karşı ihtiyatlı olmak istemesiydi. Her ne kadar Ruslar Osmanlılardan önce harekete geçseler de kötü hava şartları ve Petersburg'daki iç çekişmeler, I. Petro'yu geri çekilmek zorunda bıraktı.⁴⁹

Petro her ne kadar Petersburg'a geri dönmek zorunda kalmış olsa da Güney Kafkasya'nın işgal planlarından vazgeçmiş değildi. 1723'te Astrahan'dan Bakü üzerine tekrar askeri donanma gönderildi. Rusya ile Osmanlı'nın karşı karşıya geldikleri Azerbaycan topraklarında iki devlet anlaşmazlığı aradan kaldırmak için 1724'te İstanbul Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma sonucunda Rusya Hazar bölgesinin işgalini gerçekleştirebilecek ve Osmanlı da Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmı dâhil olmakla Azerbaycan topraklarındaki yönetimi ele almış olacaktı. Böylelikle 1724-1727 tarihleri arasında tüm Hazar bölgesi (Guba, Bakü, Lenkeran,

⁴⁸ Nuriyeva, ss. 127-131.

⁴⁹ Mustafazadə, ss. 15-16.

Astrahan) Rusların, Güney Kafkasya'nın kalanıysa (Gürcistan ve Hazar bölgesi istisna) Osmanlıların eline geçti.⁵⁰

II. Tahmasp tahtan indirilmeden önce 1732'de Rusya'yla imzaladığı anlaşmada, Bakü ve Dağıstan gibi stratejik bölgeler Rusya'ya ilhak edildi, Kura Nehrinden güneydeki bölgelere kadar olan topraklar ise Safevilere geri verildi. Şah II. Tahmasp'ın hükümdarlığı döneminde Safevilerin git gide zayıflamaları ve topraklarının Rusya ile Osmanlı arasında paylaşılmasından sonra Afşar Türkerine mensup olan Nadir Han (Nadirku) onu tahttan indirerek yerine oğlu III. Abbas'ı getirdi ve kendini şahın kayyumu olarak atadı. Devleti Şah III. Abbas adına yöneten Nadir Han öncelik olarak Safevilerin kaybettiği toprakların geri alınması meselesine odaklandı.⁵¹ Güçlü bir ordu toplayan Nadir Han, 1730'dan itibaren Osmanlılar ile savaşa başladı. 1733'te Osmanlılara savaş ilan eden Nadir Han galibiyet kazandıktan sonra Osmanlılardan son 10 yılda işgal ettikleri toprakları geri vermelerini istedi. Sonunda 1734'te Şirvan'ı, 1735'te Gence'yi Osmanlı'dan geri aldı. Nadir Şah'ın art arda elde ettiği galibiyetlerin neticesinde Rusya, Hazar sahili bölgelerini 1735'te imzalanan antlaşma gereğince boşaltmayı taahhüt etti. Yapılan bu anlaşma karşılığında Safeviler de Osmanlı ordularının bölgeye girişine engel olacaktı. Safevilerin tüm kaybettikleri toprakları geri alan Nadir Han, 1736'nın martında Sabirabad şehrine bağlı Sukovuşan bölgesinde kendini şah ilan ederek Safevi saltanatına son verdi.⁵²

1.2.5. Rus İşgalinin İkinci Evresi: Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları

Nadir Şah'ın yöneticilik vasfı ve askeri dehası neticesinde imparatorluğun sınırları Hindistan'a kadar genişlemiş, ancak 1747'de bu büyük kumandanın vefatının ardından Safevi İmparatorluğu'nun saltanatı da sona erdi. İran esaretinin sona ermesiyle Azerbaycan topraklarında; Karabağ, Şeki, Şamahı, Gence, Nahçıvan, Derbent, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Maku, Marağa, Hoy, Guba, Bakü, Lenkeran, Revan (İrevan veya Erivan) gibi hanlıklar kuruldu. Bu hanlıkların yanı sıra

⁵⁰ Ədalət Tahirzadə, **Nadir Şah Əfşar**, 2. Baskı, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2005, s. 5; Mustafazadə, ss. 25-38.

⁵¹ Tahirzadə, s. 7.

⁵² Nuriyeva, s. 151; Tahirzadə, s. 10.

Azərbaycan'da; Kurtkaşın, Gabala, Ereş, Gazak, Şəmşədil və İlisu sultanlıqları, kuzeyde isə; Car-Balaken cemaati yerləşmiş bulunuyordu.⁵³ Hanlıqların yönetim sistemi mutlak feodalizmə dayanmaktaydı. Her biri kendi içərisində bağımsızlığını ilan etmiş olan bu hanlıqlar, yönetim anlayışı bakımından monarşiyi benimseməkdəydi. Yasama, yürütmə və yargıyı, eyni zamanda ən böyük toprak arazilərini tek əldə toplayan hanlar tüm haklara sahib hâkim güçlərdi. Melikliklər və sultanlıqlar isə hanlıqların bünyesinde fəaliyyət göstərən bir alt yönetim birimləri idi. Melik və sultanların kendi içində adli və idari mercileri olsa da, kendilerindən bir üst yönetim kademesi olan hanlıqlara tabiydilər. Karabağ Hanlığı istisna olmaqla birlikdə, digər hanlıqlar isimlərini çevresində kuruldukları şəhirlərdən almışlardır. Karabağ Hanlığı isə mərkəzi şəhər olaraq öncə Berde'yi, daha sonraya Penahali Han tərəfindən inşa etdirilən Şuşa şəhərini qəbul etdi.⁵⁴

18. yüzilin ortalarından sonra, Osmanlı-Azərbaycan əlişkələrində ciddi bir gelişim olmuş, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı sultanının, Azərbaycan hanlarına Rusya'ya qarşı birlik və bərabərlik olma konusunda telkinde bulunmasına rağmen, kuruldukları ilk dövəmlərdən itibərən birlik çağırılmasına kulak asmaksızın hanlıqlar arasındakı silahlı münakaşalar davam etmişdir. Azərbaycan hanları dış təhditləri umursamadan kendi aralarında savaşıaraq komşu hanlıqların topraklarını kendilerininə katmaya çalışmışlardır. 1775'te, yaklaşan Rus təhdidinə qarşı, Tataristan və Lehistan'ı istila edən Rusya və onunla mütəfəfik olan II. İrakli'ye qarşı Hoy hanı Ahmet Han, Çıldır valisi Süleyman Paşa'ya; Azərbaycan və Kafkasya hanlarının Devleti Ali Osmaniye'nin də izni ilə acilen iştirak etmələrinin önəmindən bəhsədən bir məktup yollamışdır.⁵⁵

Digər tərəftən 1780'lərdən itibərən doğuda eski Safevi sınırlarını kendi yönetimine alan Muhammet Han Kaçar; Azərbaycan, Gürcistan və tüm Güney Kafkasya'yı da kendine katmaq düşüncesindəydi. 1792 tarixli Yaş Antlaşması ilə Rusya, Osmanlı'nın Kafkasya'dakı etkisini artırmasına engel oldu. Eyni dövəmdə Rusya kendisi için sorun teşkil edən, Fransa devriminə qarşı mücadələyə önəm verdiği için, Kafkasya'ya yetəri kadar zaman ayırmadı. Mevcut siyasi durumda

⁵³ Əfəndiyev, s. 356.

⁵⁴ Fəzail Ağamalı, XVIII Əsrin II yarısı - XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial-İqtisadi Münasibətlər, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007, ss. 13, 19, 137.

⁵⁵ Mustafazadə, ss. 71-79, 82.

bölgedeki güç dengeleri değişti ve Kafkasya için yapılan mücadeleye Ağa Muhammet Han Kaçar da katıldı. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'a ilk müdahalesi 1797'de gerçekleştirilecekti. I. Petro döneminden itibaren Hazar bölgesi, özellikle Bakü'nün istilasına önem veren çarlık yönetimi 1796'da bu işgal ile ilgili manifesto yayınladı, ancak 6 Kasım 1796'da Çariçe II. Katerina'nın beklenmedik ölümü bu saldırıyı erteledi. Rusların bölgeye girememesi üzerine Muhammet Han Kaçar, 1797'de Azerbaycan'a saldırma kararı aldı.⁵⁶ 12 Eylül 1801'de Çarlık Rusya Kartli-Kaheti Krallığı'nın Rusya'ya ilhak edildiğine dair manifesto ilan etti. Kartli-Kaheti ile birlikte Azerbaycan'ın; Gazak, Şemşedil ve Borçalı nahiyeleri de Rus işgali altına geçti. Bu istila Azerbaycan topraklarında Rusya ile İran'ı karşı karşıya getirdi ve Azerbaycan'ın işgalinin başlangıcı oldu. 1803'te Car-Balaken'e saldıran Ruslar burada yeteri kadar güçlenemeden, Ocak 1804'te Gence üzerine hücumla geçtiler. Gence hanı Cevat Han ve oğlunun savaşta hayatını kaybetmesiyle beraber, Ruslar Gence'yi ele geçirdi. Çar I. Aleksandr'ın eşinin şerefine; Gence'nin adı Elizavetpol olarak değiştirildi ve Gence ismini kullananların cezalandırılacağı ilan edildi. Karabağlı İbrahimhalil Han, Ruslar ile savaşın anlamsız olacağı kanaatine vararak, Mayıs 1805'te Kürekçay kampında görüşerek General Sisyanov ile antlaşma imzaladı. Kürekçay Antlaşması doğrultusunda Karabağ Hanlığı Rusya'nın mutlak hâkimiyetini kabullendi. Aynı şekilde Şeki Hanlığı da Rusya'yla anlaştı.⁵⁷ Rusya'yla İran arasında Kafkasya için yapılan ilk savaş, 2 Temmuz 1804'te Revan Hanlığı topraklarında gerçekleşti. Rusların art arda zafer kazanmalarından sonra 1806'da Talış, Revan ve Nahçıvan hanlıkları hariç olmak üzere, tüm Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildi. İran, aldığı sürekli mağlubiyetler neticesinde, Rusya ile barış imzalamak zorunda kaldı. 1813'ün Eylülü'nden itibaren başlayan görüşmeler 12 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan köyünde sulh imzalanmasıyla sonuçlandı. Gülistan Antlaşmasınının 3. Maddesi gereğince İran, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü ve Talış hanlıklarının, Doğu Gürcistan ve Dağıstan'ın, Rusya yönetimine geçmesini kabul etti. Sadece Talış Hanlığı konusunda müzakereye varılamadı.⁵⁸

⁵⁶ Əfəndiyev, ss. 390, 394, Mustafazadə, s. 104.

⁵⁷ Mahmud İsmayılov, **Azərbaycan Tarixi. Yeddi Cildə. IV Cild (XIX əsr)**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s. 15; Nuriyeva, s. 173; Mustafazadə, s. 115.

⁵⁸ Kərim Şükürov, **Türkmənçay – 1828: Tarixi Xronika (İxtisarla)**, Çarşıoğlu Mətbəəsi, Bakı, 2006, s. 10; İsmayılov, ss. 17, 22, 31-32.

Gülistan Antlaşması ile Rusya'nın ezici galibiyetini kabul etmeyen İran şahı 1826'da sınır bölgesine ordu gönderdi. 19 Temmuz 1826 tarihinde Abbas Mirza'nın 60.000 kişilik ordusu Kuzey Azerbaycan'a girdi ve ikinci Rus-İran savaşı başlamış oldu. 1828'in Ocak ayında Rus ordusu önce Urmiye'yi, daha sonra Erdebil ve Miyane'yi ele geçirdi. Rusların Tahran'a doğru ilerleme kararı almasıyla Britanya'nın İran'daki Büyükelçisi McDonald araya girerek yeni bir antlaşma imzalanması için Rus ve İran yetkililerini bir araya getirdi. 6 Şubat 1828 tarihinde Tebriz yakınındaki Türkmençay köyünde barış antlaşması için müzakereler başladı. Rusya'nın hedefinde Güney Azerbaycan topraklarını da bu antlaşma ile ele geçirmek vardı. Türkmençay Antlaşmasının üçüncü maddesinde İran tarafı, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının da Rusya'ya ilhak edilmesini onaylamış oldu, böylece Güney Azerbaycan da İran tarafında kaldı. Bu antlaşmaya Güney Azerbaycan'dan Kafkasya'ya göç eden insanların haklarını teminat altına alan bir madde de dâhil edildi. Bunun yanı sıra sivil halkın İran'dan Güney Kafkasya'ya ve tersi yönünde göçlerine de izin verildi. Bunun sonucu olarak birçok Ermeni ailesi Güney Kafkasya'ya (özellikle Karabağ, Revan ve Nahçıvan'a) göç ettiler.⁵⁹ Kerim Şükürov Türkmençay Antlaşması'nın Azerbaycan için etkisini böyle anlatıyor:

*“Ermenilerden farklı olarak Türkmençay Azerbaycan halkının kaderinde derin ve ağır iz bıraktı. Tarih boyunca Azerbaycan toprakları uğrunda amansız mücadeleler olmuş, hatta onun paylaşılması gerçekleştirilmiştir. Lakin, halk onun sonuçlarını aradan kaldırmaya nail olabilmişti. Türkmençay ise Azerbaycan halkını bölgede oldukça karmaşık ve çelişkili, uluslararası âlemde ise keskin değişimler ve gelişim devrinde yakaladı: Azerbaycan toprakları paylaşıldı. Bu, Azerbaycan'a emsalsiz zorluklar ve facialar getirdi... Azerbaycan halkı bütün bunların karşısında boyun eğmedi, kendi varlığını korudu. Toprak birliğinin bozulmasına bakılmaksızın tek millet olarak teşekkül etti”.*⁶⁰

⁵⁹ Şükürov, ss. 62-63; İsmayılov, ss. 35, 39, 40.

⁶⁰ Şükürov, s. 72.

İKİNCİ BÖLÜM

1905-1918 YILLARI ARASINDA KAFKASYA VE ANADOLU'DA KATLIAMLAR

2.1. ERMENİ-TÜRK MUHAREBESİNE KADARKİ TARİHİ SÜRECİ

Türkmençay Antlaşması'nın ardından Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya tarafından işgali tamamlanmış oldu ve Çarlık Rusya 19. yüzyıl boyunca Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilme siyasetini de destekleyerek, Anadolu sınırlarında Ermeniler için yaşam alanları oluşturdu. Rus Çarı I. Nikolay 20 Mart 1828'den itibaren varlığına son verilen Nahçıvan ve Revan hanlıkları topraklarında Ermeni vilayeti kurulması ile ilgili bir kararname imzaladı.⁶¹ Bu kararname gelecekte, bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için gerekli şartları da sağlamış oldu.

Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesinden sonra; 1832'de Nahçıvan şehri ile aynı ismi taşıyan Nahçıvan kazasındaki bölge halkının 17.138'i Türk ve 2.690'ı yerli Ermeni'den oluşmakta idi. Ancak Türkmençay Antlaşmasından sonra İran ve Osmanlı'dan getirilen 1.340 kişilik Ermeni nüfusu da buna eklendi. Dolayısıyla Nahçıvan şehrinin 5.470 kişilik nüfusunun; 3.641'ini Türk, 1.829'unu ise Ermeni halk oluşturmaktaydı. Ordubad şehrinin ise 3.444 kişilik nüfusunun 3.262'si Türk, 182'si Ermenilerden, Revan eyaleti halkının 49.875'i Türk, 20.073'ü yerli Ermeni, 45.207'si sonradan getirilen Ermenilerden oluşmaktaydı.⁶² 1840 yılında ise Çarlık Rusya, Güney Kafkasya'yı valiliklere bölerek Ermeni vilayetinin yerine, Gürcü-İmereti bileşimine dâhil edilen Revan kazasını getirdi ve böylelikle yeni bir yönetim sistemini de inşa etmiş oldu. 1849'da ise Aleksandropol (Gümrü), Nahçıvan, Ordubad ve Yeni Bayazıt kazalarından oluşan, Revan valiliği kuruldu.⁶³

Ermenilerin, özellikle Anadolu ile sınır bölgelerine göç ettirilmelerinin asıl amacı, Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu kapsayacak şekilde bir Hıristiyan-Ermeni devletinin kurulmasını sağlamaktı. Çünkü aynı dönemde farklı coğrafyalarda

⁶¹ Əsgər Abdullayev, **Azərbaycanlıların Mart Soyqırımı Unudulmamalıdır**, İqtisad Universiteti, Bakı, 2008, s. 10.

⁶² İsmayıl Musayev, **Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi-Hərbi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 1996, s. 53.

⁶³ Ramiz Mehdiyev, **Azərbaycanlıların Soyqırımı: Tarixin Qanlı Səlaməsi**, Cilt: 1, Azərbaycan Qəzeti, Bakı, 2012, s. 81.

kurulmaya başlayan radikal milliyetçi Ermeni örgütlerinin de birincil amacı bağımsız Ermeni devletinin kurulmasına yönelikti. Bu gibi örgütlerin başlıcaları; 1880’de Erzurum’da kurulan Silahlılar Cemiyeti, 1882’de Van’da Kara Haç Cemiyeti, İstanbul’da Ermeni Vatanseverler Cemiyeti, 1887’de Cenevre’de kurulan Hınçak, 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnaksütyun ve 1895’te New York’ta kurulan Ermeni Vatanseverler İttifakı’dır. Taşnaksütyun partisi, 1892’de toplanan ilk kurultayında bağımsız Ermeni devletinin kurulması için en gerçekçi yöntemlerden biri olarak bireysel silahlanma ve terör eylemlerinin gerçekleştirilmesi olduğu yönündeki kararı onadı.⁶⁴ Bu eylemlerin başlangıcı; 1896’da Van, 1897’de Sason ve Muşta’da isyan çıkararak sivil insanların ölümüne neden olan olaylar, olmuştur.⁶⁵

Beşir Mustafayev’in, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı” isimli makalesinde kurulması planlanan Ermeni devletinin sınırları şöyle belirtilmiştir:

*“Revan Guberniyası (Valilik), Tiflis Guberniyasının Ahalkalek kazasının iki bölümü, Gence Guberniyası’nın Gazak kazasının güney bölümü, Cavanşir kazasının güney batısı, Şuşa kazasının kuzeyi, Zengezur Kalesi, Kars-İğdir-Ardahan yöresi, Cebrayıl kazasının Veng, Habrad, Erdilli ve Aragil köyleri dâhil edilmiştir”.*⁶⁶

19. yüzyılın sonundan, 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu kısa dönemde, Ermenilerin Güney Kafkasya’daki nüfus yoğunluğu birkaç kat artmıştır. Buna örnek vermek gerekirse; 1896 yılına baktığımızda, Rusların da yardımıyla 900.000 Ermeni’nin yaşadığı bu bölgede, özellikle Osmanlı’dan da göç eden Ermenilerle birlikte bölgedeki nüfusun 1907 yılında 1.300.000’e ulaştığı görülür.⁶⁷ Ermeni birliklerinin en fazla toprak iddiasında buldukları Karabağ bölgesinde ise Türkmençay’dan önce %9 olan Ermeni nüfusu, 1832’de %35, 1880’de ise %53’e yükselmiştir. Ermeniler, 1870’li yıllardan itibaren sanayisi hızla gelişen Bakü’ye gelmeye başlamışlardır. Bu döneme dair Bakü valiliğinin nüfus sayımına göre, valilikte toplamda 4.057.000 kişi yaşamıştır. Bunlardan 800.000’inini yerli halk, %12’sini Ruslar, %9’unu Ermeniler, %3’ünü ise diğer topluluklar oluşturmuştur.⁶⁸ 20. yüzyılın başlarında Ermeniler Güney Kafkasya’da sadece Aleksandrapol

⁶⁴ Murteza Hasanoğlu ve Nesrin Süleymanlı, “Ermenistan Devlet’inin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2013, s. 296.

⁶⁵ Elməddin, “Türklərin Ermənilər Tərəfindən Soyqırımı Haqqında Tarixi Həqiqətlər”, **Yeni Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 29.03.2011, s. 7.

⁶⁶ Beşir Mustafayev, “Kafkas’larda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, İzmir, 2012, s. 537.

⁶⁷ Ə. Abdullayev, s. 10.

⁶⁸ Mehdiyev, Cilt: 1, ss. 101-102; Mustafa, ss. 47, 100.

(165.000 kişiden 135.000'i Ermeni), Üçkilse (122.000'den 81.000'i Ermeni), Yeni Bayazıt (124.000'den 76.000'i Ermeni) kazalarında ve Tiflis valiliğinde çoğunluk olmuştur fakat genel olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni nüfusu tüm Azerbaycan şehirlerine yayılmıştır. Şöyle ki 1905'te Tiflis'in 24.0323 kişilik nüfusunun %35'ini Ermeniler, %23.8'ini Ruslar, %22.7'sini Gürcüler, kalanını ise diğer milletler oluşturmaktaydı⁶⁹

Çarlık Rusya'nın 1903'te kilise topraklarının, Rusya Toprak ve Emlak Bakanlığı'nın himayesine girmesi ile ilgili kanunu kabul etmesiyle Çarlık Rusya, kilise tarafından desteklenen örgütleri zarara uğratmış oldu. Bundan dolayı Ermeniler kanun aleyhine ayaklanmalar organize etmeye başladılar. "Ermeni örgütleri 29 Ağustos 1903'te Gence'de, 2 Eylül'de Kars'ta ve Bakü'de, 12 Eylül'de Şuşa'da, 14 Ekim'de Tiflis'te ayaklanmalar yaptı ve terör eylemleri gerçekleştirdi."⁷⁰ 14 Ekim 1903'te Hınçak örgütü tarafından da Rusya'nın Kafkasya'daki yetkilisi Girgori Golits'e suikast organize edildi ve yetkiliyi kafasından hançerle yaraladılar.⁷¹ 1904'ün Paskalya bayramında Ermeniler Guba şehrinde kendileri için kilise açılmasının önemini ileri sürdüler. Polis şefi A.Yegorov da Ermenilerin teklifine taraftar oldu. Ancak bu haber şehir halkı arasında itirazlara neden oldu ve bu yüzden ertelendi. Zaten 1904'ten itibaren Taşnaksütyun partisi Bakü'de sosyal-demokrat ve sosyal devrimci adı altında kendi görüşlerini savunan işçi teşkilatları kurmaya başladı. Bu teşkilatların asıl gayesi ise yerli nüfus arasında ayaklanmalar çıkarmak ve bu ayaklanmaları da bahane ederek toplumsal olaylara müdahale adı altında toplu katliamlar gerçekleştirmektir.⁷²

2.2. 1905-1907 ERMENİ-TÜRK MUHAREBESİ

Çarlık Rusya'nın 1905'te Rus-Japon savaşında ezici bir mağlubiyete uğraması imparatorluğu sosyo-ekonomik açıdan daha kötü bir duruma getirdi. Bunun

⁶⁹ Fahri Valehoğlu, "Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya'da XX. Yüzyılın İlk Ermeni - Türk Münakaşası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 278-279.

⁷⁰ Nazim Mustafa, "Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Tərətdikləri Kütləvi Qırğınlar", *Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları* (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, s. 34.

⁷¹ Valehoğlu, ss. 276-277.

⁷² Mehdiyev, Cilt: 1, ss. 101, 115.

sonucunda 22 Ocak 1905'te, papaz Georgi Gapo'nun önderliğinde toplanan işçilerin Çar ordusu tarafından zor kullanılarak dağıtılması sonucu Rusya'da devrim başladı. 1905 Rus devrimi Kafkasya işçileri arasında da yankı buldu.⁷³ Özellikle Taşnaksütyun Partisi önde olmak üzere, Güney Kafkasya'da Ermeni birlikleri toplu katliamlar yaparak kendi devletlerini kurma hedefleri için elverişli bir ortam oluşturmuş oldular. Azerbaycan'da da işçi hareketlerinin gittikçe yayılması üzerine Ruslar, Ermenileri desteklemeye başladılar. Olası bir devrim hareketinin mümkün olduğunca uç sınırlarda yer alan Kafkasya'ya kadar ulaşmaması için yüksek rütbeli Rus askerleri, Ermeni-Türk Muharebesini engellemek şöyle dursun, aksine Ermenilerin çıkarlarını savunarak çatışmaların başlamasına ivme kazandırmış oldular.⁷⁴

1905-1907 olaylarına dair kılavuz bilgiler 20. yüzyıl Azerbaycan aydınlarından Mehmet Said Ordubadi'nin *Kanlı Seneler* ve Mir Möhsün Nevvab'ın *1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Münakaşası* isimli kitaplarında yer almaktadır. Ordubadi dönemin gazetelerinden ve ülkenin farklı bölgelerinden edindiği 200'den fazla mektuptan faydalanarak vakaları kaleme almıştır. Mehmet Said, Ermeni-Türk Muharebesini dört maddeye ayırarak değerlendirmiştir. Bu maddelerin başında Taşnaksütyun komitesinin istibdat yönetimini, ikinci olarak yüksek rütbeli hükümet memurlarının olaylara karşı itinasız veya Ermeni destekçisi olarak yaklaşmasını, üçüncü olarak Müslüman-Türk halkın cahilliği ve eğitimsizliğini, dördüncü ve son olarak ise Ermenilerin özerklik veya bağımsızlık istemelerini göstermiştir. Ordubadi ilk maddeye Taşnaksütyun'un terör eylemlerini desteklediğini ve buna dair 400'den fazla kaynağa sahip olduğunu, ikinci maddeye Nahçıvan jandarma reisi Angil'in Türklere ait evlerin, dükkânların ateşe verilmesine, yağmalanmasına sessiz kalmasını, yeri geldiğinde örgütçülere destek çıktığını, Müslümanların cehaletine ise Ermenilerin her türlü kışkırtmalarına aldanmalarını ve saldırılara karşı önlemler almamalarını ve son olarak Ermeni örgütlerinin Doğu Anadolu topraklarında özerklik alamayacaklarını anladıktan sonra Güney Kafkasya'ya göz dikmelerini örnek göstererek açıklamıştır.⁷⁵

⁷³ Valehoğlu, , s. 276.

⁷⁴ Ə. Abdullayev, s. 12.

⁷⁵ Məmməd Səid Ordubadi, **Qanlı İllər**, Qafqaz Nəşriyyat Evi, Bakı, 2007, ss. 8-10.

2.2.1. Bakü Olayları

Ermeni örgütleri Türklere karşı etnik temizlik yaparak, Osmanlı'dan kaçıp gelen Ermenilere bu topraklarda yaşam alanı sunmaya ve bölgede nüfus üstünlüğü kurmaya çalıştı. Hınçak Partisi'nin programına göre kurulması öngörülen Ermeni devleti Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'ın bir kısmını içerecekti. 6 Şubat 1905'te Ermeni birliklerinin, Bakü'de ilk çatışmaları başlatmasıyla Ermeni-Türk Muharebesi fiilen başlamış oldu. Bakü'de, Azerbaycanlı işadamı Ağarza Babayev Ermeni kilisesi yakınında Ermeni örgütçüleri tarafından öldürüldü. Bu olay Ermenilerin saldırıya geçeceğinden şüphelenen yerli halk arasında ayaklanmalara sebep oldu. Aynı gün Mihaylov hastanesinde Balabek Lalayan, Artyom Babayants, İsay Ter-Osipov gibi Ermeni işadamlarının desteğiyle, terör eylemi sonucu 18 kişi öldürüldü ve 33 kişi yaralandı. Ölü ve yaralıların 34'ü Türk, 6'sı Rus, 6'sı Ermeni, 5'i ise başka milletlerdendi. Olaydan bir gün sonra 7 Şubatta saldırganlar Bakü'de Türklere karşı saldırıya geçerek yüzlerce sivil insanı katletti ve konutları, dükkânları yağmalamaya başladılar. Buna rağmen Bakü'de Türk halkı, çatışmalardan mümkün olduğunca kaçınarak sadece canlarını ve mal güvenliğini muhafaza etmeye, sivil Ermeni komşularını evlerine alarak çatışmalardan korumaya çalıştılar. Ordubadi kitabında; "Elimize ulaşan bilgiler doğrultusunda Müslümanlar Bakü'de Ermenileri muhafaza etmeseydi, 3.000 kadar Ermeni'nin ölmesi muhtemeldi" ifadelerinden bahsediyor.⁷⁶ Böylelikle, 6-10 Şubat 1905 olayları tarihe Bakü şehrinde "kanlı katliam" olarak geçti. Mülk zayıyatı milyonları aştı. 231 kişinin öldüğü, 179'unun yaralandığı bildirildi. Emin Şihaliyev ve Nazim Mustafa'nın verdiği bilgilere göre ölenlerin sayısı 1.000 civarındaydı.⁷⁷

20 Ağustos 1905'te Bakü'de şimdiki Fevvareler Bağı adı verilen bölgede Ermeni kilisesinin çanlarının çalmasından hemen sonra ikinci kez terör olayları baş gösterdi. Kısa zaman içinde silahlı saldırganlar tarafından Ermenilere ait ev ve iş yerlerinden Türklere ateş açıldı. Birkaç gün içinde olaylar şehir çevresindeki kasaba ve petrol madenlerine kadar sıçradı.⁷⁸ Hükümetin ciddi tedbirler alması üzerine 10

⁷⁶ Ordubadi, ss. 11, 15.

⁷⁷ Emin Şihaliyev, **Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 16; Mustafa, ss. 34-35.

⁷⁸ Ordubadi, s. 56.

gün sonra, yani 30 Ağustos'ta çatışmalara son verildi. Çatışmalar sonucu 3/2'si Türkler olmak üzere toplamda 500 kişi hayatını kaybetti. Ekim ayında Rus İmparatorluğu'nda sosyal ve ekonomik sorunların üst seviyelere varması ve grevlerin, imparatorluğun dört bir yanını sarması sonucu Çar II. Nikolay 17 Ekim Manifestosu'nu kabul etti. Bunu kullanan Taşnaksütyun partisi iki gün sonra Taşnak liderlerinden olan Dro, (Drastamat Kanayan) General Nakaşitze'nin faytonuna bombalı saldırı düzenleyerek ölümüne sebep oldu.⁷⁹ Drastamat Kanayan, Nakaşitze'yi öldüren 5 Ermeni esirin salıverilmesi için Bakü'de mitingler organize etti. Bu sırada üçüncü kez Ermenilerle Türkler arasında çatışmalar yaşandı. Daha önce olduğu gibi Ermeni örgütçüleri kendi ev ve iş yerlerinden silahlarla çıkarak Türklere saldırmaya başladılar. Bunun üzerine karşı saldırıya geçen Bakü Türk halkı Ermenilerin cephanelik olarak kullandıkları 20 kadar ev ve dükkânı yaktılar.⁸⁰ 23 Ekimde Bakü valiliği binasında yaşanan olaylarla ilgili toplantı düzenlendi, ancak bu toplantıya Ermeni temsilciler katılmadı. Bundan dolayı Kazaklar⁸¹, Ermenilerin cezalandırılması için valiye talepte bulundular. Daha sonra Ermeniler, ellerindeki devlet bayraklarıyla, sokaktaki Kazaklar üzerine Türklerden kiraladıkları evlerin balkonlarından ateş açtılar. Kazaklar da karşılık vererek saldırıda bulunan Ermenilerin evlerini yaktılar. Ekim ayında çatışmalar sonucu; 51'i Ermeni, 1'i Rus, 1'i Yahudi, 1'i Gürcü, 2'si Türk olmak üzere 57 kişi hayatını kaybederek, 59'u yaralandı. Yaralıların ise 38'i Ermeni, 14'ü Rus, 1'i Yahudi, 1'i Alman, 4'ü Türk, 1'ininse kimliği belirsizdi. Yakılan evlerin sayısı ise 28'i buldu.⁸²

2.2.2. Revan Olayları

Ermenilerin toplu olarak yaşadığı Revan şehrinde de katliam öncesi Bakü'dekine benzer bir provokasyon düzenlendi. 19 Şubat 1905'te yerli Türk halkına sempati duyarak destekleyen Rus valisi Urazov'un doktoru, valiliğin önünde suikaste uğrayarak öldürüldü. Bu sayede Türkler ayaklanacak ve katliamlar için bahane

⁷⁹ Valehoğlu, , s. 280.

⁸⁰ Mustafa, ss. 35-36.

⁸¹ Kazaklar; 15. yüzyılda Don-Dinyeper nehirleri arasında ortaya çıkmış, Ukrayna ve Güney Rusya yerli halklarıyla da akrabalıkta bulunan azınlık bir gruptur. Rus Kazakları olarak da bilinmektedirler.

⁸² Mir Möhsün Nəvvab, **1905—1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası**, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1993, ss. 43-44.

oluşmuş olacaktı. Ertesi gün pazaryerinde Türklerin Ermenileri öldürdüğüne dair söylentiler dolaşmaya başladı ve bu durum çatışmalara neden oldu. İki gün devam eden çatışmalar sonucu her iki taraftan 100 kadar ölen ve yaralananlar oldu.⁸³

Nevvab kaleme aldığı eserinde; 1905'te Ermenilerin 80 haneden oluşan Türk mahallesine saldırarak evlerine ateş açtıklarından ve Türklerin sayısının az olmasına rağmen karşı saldırıya geçerek kendilerini savunmalarından bahsetmiştir. Üç gün devam eden çatışmalar sonucu 40 Ermeni ve 2 Türk ölmüştür. Lakin Türkler yeteri kadar mühimmata sahip olmadıklarından, mahalleyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine evlere giren Ermeni askerler kaçmaya fırsat bulamayan kadın, çocuk, yaşlı ve engellilere işkence etmiş, imaretlerini yağmalayarak ateşe vermişlerdir.⁸⁴

Revan valiliğinde mayısa kadar taraflar arasında münakaşa yaşanmamasına rağmen 24 Mayıs sabahı Ermeni tarafı Türkler üzerine ateş açmaya başladı, ancak askerlerin yardıma gelmesiyle Ermenilerden birkaç kişi yaralandı ve insanlar evlerine çekildi. Birkaç saat sonra Ermeni mahallelerinden Türkler üzerine durmadan ateş edilmeye başlandı ve 4 kadın, 2 çocuk, 5 erkek olmak üzere 11 kişi hayatını kaybetti. Olayların ardından eline silah alan gönüllü askerler olay yerine toplanmaya başladılar. Askerler arasında Güney Azerbaycanlı, Kürt ve başka milletlerden olan Müslümanlar da vardı. Ordubadi'nin yazdıklarına göre Ermeniler her ne kadar askerlik tecrübesine ve askeri teçhizata sahip olsalar da çatışmada yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar.⁸⁵ 31 Mayıs'ta barışın sağlanması için taraflar arasında anlaşmaya varıldı. Ancak 31 Haziran'a gelindiğinde silahlı Ermeniler, Revana bağlı Gözecik köyüne saldırdılar. Silahsız köy halkı kaçarak komşu olan Menkus köyüne sığınmak zorunda kaldılar. Ardından 10.000 kişilik Ermeni alayları çevredeki Menkus ve Güllüce köylerine saldırdılar. Komşu köylerdeki Kürtler toplanarak yardıma geldiler ve Ermenilere direniş göstererek sivil insanların katledilmesini önlediler. Köylerde yaşayan insanlar güneye doğru kaçarak Tazekend'e vardılar. Burada açlık ve sefalet içinde geçen on sekiz günün ardından, Revan'da barış ilan edilip çatışmaların önlenmesi için köylere askeri devriyeler gönderildi. İnsanlar evlerine ancak bu şekilde dönebildiler.⁸⁶ Olayların ardından Gümrü'nün, Cengi

⁸³ Mustafa, s. 36.

⁸⁴ Nəvvab, s. 15.

⁸⁵ Ordubadi, ss. 21-23.

⁸⁶ Nəvvab, ss. 15-16; Ordubadi, s. 27.

köyünde yapılan kazılar sırasında, 10 metre derinliğindeki kuyunun içerisinde işkence edilerek öldürülmüş 19 erkek ve 1 kadın cesedi bulundu⁸⁷

2.2.3. Guba Olayları

1905-1907 olaylarından en çok zarar gören şehirlerinden biri de Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan ve Rusya'yla sınır komşusu olan Guba şehri oldu. Buradaki olaylar 1904'te Ermeni örgütleri tarafından şehirde bir Ermeni kilisesi açılmasının öneminden bahsedilmesiyle başladı. Guba polis şefi A. Yegorov her ne kadar Ermenilere destek çıkmaya çalışsa da bu teklif yerli Müslüman halk tarafından tepkiyle karşılandığından ertelendi. Ancak 1905'e kadar Ermeniler; yerli halkın kilise konusunda taviz vermediğini görünce Guba'nın Pazaryolu üzerindeki küçük caminin kilise olarak restore edileceğine dair yalan haberler duyurmaya başladılar. Caminin yakınındaki Akop Akopyan isimli Ermeni berberin, Hacı Molla Halil'in yüzünü jiletle doğraması üzerine çatışmalar başladı. Ermeni örgütçüleri Kırmızı Kasaba'ya, Alpan, Alıc, Amsar ve Möhüç köylerine saldırarak sivil insanları öldürdüler. Amsar'da ise Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un (19. yüzyıl Azerbaycan aydını) evini yakarak burada yaşayan ailesini katlettiler. 1905'in Ağustos, Eylül aylarında Ermeni birlikleri Guba'nın merkezi kısımlarında 133 kişiyi katletti, Alpan, Alıc, Amsar ve Cici köylerinde ise 25 evi yakarak; 17 bebeği, 39 kadın ve yaşlıları su kuyularına atarak üzerlerini toprak ile örttüler. Tüm bu işkence ve saldırılar yerli Türk halkının karşı saldırıya geçerek saldırganları şehirden atmalarıyla son buldu.⁸⁸

2.2.4. Nahçıvan Olayları

Katliamların gerçekleştirildiği bir diğer bölge, Ermenilerin kurmayı planladıkları bağımsız devletlerinin bir parçası olmasını istedikleri, Osmanlı ile sınır bölgesindeki Nahçıvan kazası oldu. Bakü'deki kanlı olaylardan haberdar olan Nahçıvan halkı, her an saldırı için tetikteydi. Şehirde Ermeni örgütçülerinin

⁸⁷ Fahri Hacılar, "1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 53, Erzurum, 2015, s. 216.

⁸⁸ Mehdiyev, Cilt: 1, ss. 115-116.

silahlanmaya başlaması, Revan ve Sisyan üzerinden geçerek silah taşımaları katliamın habercisiydi. 5 Mayıs 1905'te Nahçıvan'ın Cehri köyünün üç sakininin, Ermeni köyü olan Şihmamut'tan geçerken saldırıya uğrayarak ağır yaralanması ve Tumbul (yarı Türk, yarı Ermeni köyü) köyünde bir kişinin Ermeni örgütçüleri tarafından öldürülmesiyle çatışmalar başlamış oldu.⁸⁹ Olayların incelenmesi ve önlenmesi amacıyla Mayısın 8'inde Revan vali yardımcısı Baranovski, Revan şehir başkanı Ağamolov, Nahçıvan şehir başkanı Caferkulu Han Nahçıvanski ile birlikte Nahçıvan'a geldiler. Ancak, Mayısın 10'undan itibaren Ermeniler Nahçıvan'da saldırılara başlayarak şehrin her tarafında ateşli silahlar ile şehirdeki Türk halkına saldırmaya başladılar. Sivil halk vali yardımcısından olayların önünün alınmasına yönelik yardımlar istese de yetkililer onlara, "Eğer onlar size ateş ediyorsa, siz de onların silahlarına el koyun" cevabı verdiler. Bunun üzerine Güney Azerbaycanlı işçiler valiliğin talimatına uyarak Ermenilerin silahlarını almaya çalıştılar. 12 Mayıs saat 10 sularında Ermeni örgütçüleri pazaryerinde insanları kurşunlamaya başladılar. Bu esnada pazaryerinde Caferkulu Han Nahçıvanski, Ağamolov ve polis memuru Mehdi Han Ordubadski de bulunmuşlardır. Buna karşılık olarak Türkler toplanarak bulabildikleri tüfek, tabanca, balta ve sopalarla Ermenilere saldırmaya başladılar ve çatışma sonucu Türklerden beş kişi hayatını kaybetti, bir kaçı da yaralandı.⁹⁰ Çatışmalar son bulduğunda her ne kadar Ermeniler geri çekilmek zorunda kalsalar da şehrin tamamında öldürülen, yakılan, yaralananların sayısı 100'ü geçti.⁹¹ Nahçıvan'da karışıklık Kasımın 26'sına dek devam etti. 26 Kasım 1905'te Kazak ve Ermeni birlikleri yeniden şehrin pazaryerini yağmaladıktan sonra ateşe vererek yaktılar. Yangını söndürmeye çalışan dükkân sahiplerine karşı Kazaklar ve Ermeniler ateş açarak tüm pazaryeri yanana dek yaklaşmalarını engellediler.⁹² Burada 86 dükkân, 75 depo yanıp kül oldu. Üç gün içinde şehirde erzak kıtlığı yaşandığı bilinmektedir. 29 Kasım gecesi Kazaklar Türklerin evlerini ateşe vererek yaktı ve insanların mülklerini yağmaladılar. Onlar 30 Kasım'da Cehri köyüne saldırarak köy halkının bir kısmını katletti, sağ kalanlar ise Ermenilerin köyü ateşe

⁸⁹ Ordubadi, s. 16.

⁹⁰ Ordubadi, s. 18.

⁹¹ Mustafa, ss. 36-37; Nevvab, s. 16.

⁹² Ordubadi, ss. 18-19.

vermesi sonucu yangında öldüler.⁹³ Toplamda Nahçıvan olaylarında Kazaklar ve Ermeniler tarafından 150'ye kadar dükkân yakıldı, 350 Türk sivil katledildi ve 250 kişi yaralandı. Nahçıvan kazasına bağlı Ordubat şehrinde 1906'ya gelindiğinde 62 kadın ve çocuğun cesedi, 15 kişi bebeğin kesilmiş kafaları bulundu. Tüm olaylar yaşanırken ne Nahçıvan valiliği, ne de diğer rütbeli Rus memurları olayların önlenmesi için herhangi bir müdahalede bulunmadılar.⁹⁴

Ekim ayının 27'si ve 30'unda 700 kişilik Ermeni gönüllüleri Şerur-Dereleyez'in Hors köyüne saldırı düzenlediler. İlk saldırıda köyde 40 kişiyi katlederek evleri yağmalayıp tüm hayvanları da kendileriyle götürdüler. İkinci saldırıda kadın ve çocuklarla birlikte 53 kişiyi öldürerek 255 evi yaktılar.⁹⁵

2.2.5. Karabağ-Zengezur Olayları

Çatışmalar; aynı döneme paralel olarak, Azerbaycan'ın Karabağ ve Zengezur bölgelerinde de vuku buldu. Nevvab'ın yazdıklarına göre Ermeniler hadiseler öncesinde Karabağ'ın merkezi şehirlerinden Şuşa'da Türkleri silahsızlaştırmak adına ellerindeki tüfek, tabanca gibi mühimmatları beş altı katı fiyatına satın almaya başladılar.⁹⁶ Şuşa'da ilk olarak 8 Ağustos 1905'te Ermenilerin sokak fenerlerini yakmaya çalışan iki Güney Azerbaycanlı işçiyi öldürmesiyle çatışmalar için ilk adım atılmış oldu. 16 Ağustos 1905'te Kazaklar tarafından silahsızlaştırılan bir Ermeni, mukavemet göstermesi sonucu öldürüldü. Ermeni birlikleri bu olayı da bahane ederek, Türkleri hedef göstererek saldırılara başladılar. Şuşa'da; Ermeni birliklerine, Hamazasp Srvandzyan kumandanlık ediyordu. 17 Ağustos sabahında Türklerin yaşadığı Göçerli mahallesinde sekiz ve Halifeli mahallesinde on ev yakılarak içinde iskân eden masum halk katledildi. Her ne kadar katliamın önlenmesi için kışladan birlik yardıma gönderilse de Ermeniler ateş açarak askerlerden ikisini öldürdü, dolayısıyla yardıma gönderilen birlik geri çekilmek zorunda kaldı.⁹⁷ Dört gün devam eden çatışmalardan sonra, 21 Ağustos'ta her iki taraf esir aldıkları kişileri bırakarak

⁹³ Emin Şihaliyev, "Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü", **Ermeni Araştırmaları**, , Sayı: 53, 2016, s. 178.

⁹⁴ Mehdiyev, Cilt: 1, ss. 127-128; Ə. Abdullayev, s. 14.

⁹⁵ Hacılar, s. 217.

⁹⁶ Nevvab, s. 20.

⁹⁷ Mustafayev, s. 541.

barış ilan ettiler, ancak barışın ardından Ermeni tarafı 17 Güney Azerbaycanlı Türk işçinin kafasını keserek katletti. Türkler ise barışa uyararak karşılık vermediler. 21 Ağustos'ta son bulan çatışmalar sonucu, Türklerin Ermeni mahallelerindeki 49 dükkânı ve 20 evi yağmalandı, 100 kadar Türk ise hayatını kaybetti.⁹⁸ Ermeni örgütçüleri ellerine geçen Türkleri işkencelere maruz bırakarak onların burunlarını, kulaklarını, cinsel organlarını kesip, kafalarına çiviler çakmak suretiyle ve ölümlerini ceplerindeki paralarını da yağma ederek cesetlerini kuyulara, hendeklere atıp yaktılar.⁹⁹ Şuşa'da da hükümet güçleri olaylar karşısında sessiz kalmayı seçti. Şuşa'da başarı elde edemeyen birlikler, 23 Ağustos'ta Hocalı'ya saldırdılar. Kasaba halkının bir kısmı kaçarak canlarını kurtardı, bir kısmı da Ermeniler tarafından öldürüldü. Saldırganlar kasabayı ele geçirdikten sonra kaçan insanların geri dönememelerini sağlamak adına evleri ateşe verdiler.¹⁰⁰

Ermeniler bu arada Cebrayıl-Garyagin bölgesindeki köylere de saldırmaya başladılar. Öncelikle 25 haneli Divaneli köyüne saldıran Ermeni örgütçüleri, köyü tamamen yağmalayarak ellerine geçirdikleri mülkleri kendileriyle beraber Ermeni köyelerine taşıdılar. Bütün malı yağmalanmış köy halkı açlık ve sefalet içerisinde köyü terk ederek komşu köylere dağılmak zorunda kaldı. Divaneli'den hemen sonra Veyselli köyü üzerine saldırıya geçtiklerinde ise Türkler sayıca az olsalar da toplanarak savunmaya geçtiler ve Ermeni cenahı kendilerinden 15 kişinin de ölmesiyle köyü terk etmek zorunda kaldı. Yine Ordubadi'nin aldığı mektuplara dayanarak geçtiği bilgilere göre, köyde yaşayan Ermeniler de örgütçülerle birlik olarak komşuluk yaptıkları Türklerin evlerini yakıp yıktılar. Ermeniler Türk köyelerine saldırmaya devam ettiler. Kaçar köyünde yaşanan büyük çatışmalarda Türklerden 12 kişi hayatını kaybetti, 90.000 rubleye kadar zarara uğradılar. Ermeni tarafı ise 200 kadar kayıp verdikten sonra köyü terk etti. Cebrayıl-Garagin bölgesindeki son büyük çatışma ise Şeyhmalı köyünde gerçekleşmiştir. 1.000 kişilik Ermeni süvari birliğine karşı Türkler, 800 kişilik gönüllü bir birlikle karşılık verdiler. Çatışma başlar başlamaz art arda 10 kişilik kayıp veren Ermeni tarafı köyü terk etti.¹⁰¹ 10 Ermeni köyünden toplanarak gelmiş saldırganlar Zengezur'un Sisyan,

⁹⁸ Ordubadi, ss. 45-49.

⁹⁹ Nevvab, s. 24.

¹⁰⁰ Mustafa, s. 39.

¹⁰¹ Ordubadi, ss. 33-35, 37.

Kürtler ve Darbas köylerine de saldırarak Sisyan'da 75 ila 190 kişiyi, Kürtler köyünde 120, Darbas'ta ise 278 kişiyi öldürdüler ve yaraladılar.¹⁰²

12 Temmuz 1906'da Ermeni birlikleri Şuşa'ya yeniden saldırılar düzenlediler. Bir kaç gün önce ölmüş bir Ermeni cesedini Şuşa'nın Ermeni muhibi olan general valisi Golşşapov'a göstererek, onu Türklerin öldürdüğünü iddia ettiler. Golşşapov'un emriyle hükümet güçleri Kumluk ve Göçerli mahallelerini top ateşine tuttular. 12 Ağustosta 10.000 kadar gönüllü ermeni askeri, Kazaklar, piyade Rus askerleri ve şehirdeki Ermeni örgütçüleri saldırıya geçtiler. Beş gün içinde Şuşa'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde tüm Türk evleri yakıldı ve top ateşine tutuldu. Çevredeki köylerden de yardıma gelen kadın, erkek, yaşlı gönüllüler sayesinde Türklerin karşı saldırıya geçmesiyle Ermeniler geri çekilmek zorunda kaldılar. Hadiselerin beşinci gününde Golşşapov'un emriyle merkezdeki Rus askerleri de birliklere katılarak yeniden saldırıya geçtiler. Tüm bunlara rağmen yedi yaşındaki çocuklara dek herkesin mücadelesi sonucu Ermeni-Rus askerleri çokça kayıp vererek mağlup oldular.¹⁰³ Dolayısıyla planlanmış bu iki saldırının sonucunda, Şuşa'daki 12 Türk köyü Ermeni birlikleri tarafından katliama uğratıldı.¹⁰⁴

2.2.6. Gence-Tiflis Olayları

Ermeni örgütleri için ele geçirilmesi büyük önem arz eden topraklardan biri de Elizavetpol (Gence) valiliği olmuştur. Taşnaklar, Gence'de ilk olarak Cavanşir ilçesinde harekete geçmişlerdir. 3 Ekim 1905'te Hamazasp Srvandztyan'ın komutasındaki Ermeni güçleri güvenli tepeleri ele geçirerek Haçın deresindeki köylere saldırarak kuşatmaya çalışmışlardır. Silah seslerini duyan köylüler ormana doğru kaçmaya çalışsalar da, 400 kadar Ermeni atlısı onların peşinden gitmiştir. Bunun yanı sıra Sırhavent köyü Ermeni birlikleri tarafından ele geçirilerek sivil insanlar katledilmiştir. Daha sonra ise Aliağalı köyü de ele geçirilerek evler yağmalanıp yakılmış, bebekler alevlere atılmış veya süngülere geçirilmiştir. Katledilen Cavanşir Türkleri acilen konsey kurma kararı aldılar. Konseyde kabul edilen kararlar ise şöyledir:

¹⁰² Hacılar, s. 217, 218.

¹⁰³ Ordubadi, s. 51.

¹⁰⁴ Mustafa, s. 39.

1. “Müslümanlar kendileri için hızlı ateş açan tüfek vs. silahlar satın alsınlar.
2. Müslümanlar artık savunma durumunda kalmayıp saldırıya geçsinler ve Ermenileri kovmaya başlasınlar.
3. Müslümanlar nerede muharebe olursa malla, canla oraya gidip savaşmaya borçlu olsunlar”.¹⁰⁵

Gerginliğin hat safhaya ulaştığı 18 Kasım 1905’te Gence şehrinde, çoğunlukla Ermenilerin iskân ettiği Dik Sokak mahallesinde, oradan geçen 3 Türk gencin öldürülmesi çatışmaları körükleyen olay olmuştur.¹⁰⁶ Ermenilerin 18 Ekim’de başlattığı çatışmalar, 23 Ekim’e kadar devam etmiştir. 24 Ekim’de ise taraflar barış anlaşması için bir araya gelmiş; her iki taraftan da vekil tayin edilerek, esirlerin mübadele edilmesi şartları kabul edilmiştir. Ancak buna rağmen, 31 Ekim’de Ermeni birlikleri Çıraklı ve Hacıgervent köylerini kuşatma altına almıştır. Köylülerin savunmaya geçmesiyle; 10 Türk, 100 Ermeni ölmüştür. Daha sonra silahı tükenen Türkler, komşuları olan Pürhut köyüne gitmişlerdir. Yardıma gelen 200 atlıdan oluşan Türk birliği yolda Çaylı isimli bir Ermeni köyünü de yağmalamışlar, ancak geç kaldıkları için Türklerin çalınan ve yakılan mal ve mülklerini kurtaramamışlardır. 26 Aralık’ta Ermenilerin saldıracağını duyan Ümitli köyü sakinleri ise köyü boşaltma kararı almış ancak gece Ayvalı köyünde durarak sabahladıkları sırada Ermeniler saldırıya geçmiş, 150 kadar kadın ve erkeği hançer ve süngülerle doğrayıp sonra da cesetleri ateşe verip yakmışlardır. Buradan sadece 30 kişi sağ kurtulabilmiştir. Ordubadi’nin aktardığı bilgilere göre hamile kadınların karınları delinerek, çıkartılan ceninlerinin kanlı vücutları olayın vehametini ve insanlık dışılığını gözler önüne sermiştir.¹⁰⁷

1905 senesinin Ekim ayında Tiflis’te, bayram gezisine çıkmış insanlar üzerine Ermeni kilisesi yanındaki evlerden ateş edilmeye başlandı, ölen ve yaralananlar oldu. Bunun ardından sırasıyla Listok gazete binasından, lise binasından ve Sobranie binası yanından geçen insanlar üzerine birer bomba atıldı. Rus ordusunun gelişi ve karşılıklı çatışmaların başlaması üzerine bomba atılan evler kurşunlandı. Yaşanan olaylarda 35 kişi hayatını kaybetti, 15 kişi yaralandı. Tiflis olaylarıyla eş zamanlı olarak Batum’da da köprüler patlatıldı aynı anda Gori ve Uzerget şehirlerinde çatışmalar yaşandı.¹⁰⁸ 20 Kasım tarihinde Tiflis’te çatışmalar

¹⁰⁵ Ordubadi, ss. 65, 67.

¹⁰⁶ Valehoğlu, s. 282.

¹⁰⁷ Ordubadi, ss. 69-70, 75.

¹⁰⁸ Nəvvab, s. 42.

ikinci kez başladı ve belli aralıklarla 24 Kasım'a dek devam etti. Çatışmalar sonucu 24 Ermeni ve 15 Türk hayatını kaybetti. Tiflis ve Borçalı'da İsrail Bey Yadigarov'un komutasındaki Karapapak Türkleri'nin desteğe gelmesiyle Ermeni tarafı mağlup edildi.¹⁰⁹

1906'ya gelindiğinde Ermeniler Gence valiliğine Bağlı Gazak ilçesinin köylerine saldırılar düzenlediler. 22 Ocak tarihinde ise Kızılhacılı köyünde Kurban Bayramı hazırlıkları arifesinde, Ermeniler saldırıya geçerek 2 erkeği, 2 engelli yaşlıyı öldürerek, annesiyle birlikte 2 genç kızı esir aldılar. Köy sakinleri canlarını kurtarmak için kaçarken, Demirci köyünden İsrail Bey gönüllülerle birlikte yardıma gelerek, Ermenileri köyden çıkarmayı başarsa da köyün yarısı yakılmış durumdaydı. Hadiseleri duyan komşu köylerin Türkleri sürekli barış anlaşmalarını çiğneyen Ermeniler üzerine saldırıya geçme kararı aldılar. Eskipara adlı köyde vuku bulan çatışmalar 4 Türk, 80 Ermeni'nin ölümüyle ve Ermenilerin silahlarını bırakıp geri çekilmeleriyle sonuçlandı. Üçüncü kez Zeyem bölgesinde çatışmaların çıkmasıyla hükümet Gazak kazasını kontrol altına alma kararı aldı ama teftiş bahanesiyle Türklerin evlerine giren Kazaklar, onların eşyalarını çalmaktaydı.¹¹⁰

2.2.7. Tiflis Barış Görüşmeleri

1905'te başlayan Ermeni-Türk Muharebesinin ardından 1906'ya gelindiğinde Şuşa kazasında 12, Cavanşir kazasında 15, Cebrayıl kazasında 5 ve Zengezur kazasında da 43 Türk köyü olmak üzere toplamda 75 köy dağıtılmış bulunuyordu.¹¹¹ Guba, Nahçıvan, Bakü, Revan ve Gence de dâhil edildiğinde, Güney Kafkasya'da 128 Ermeni köyüne karşılık, 158 Türk köyü yağmalanmış, 3.100 Ermeni ve 10.000 Türk çatışmalar sonucu hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar hakkında, Mustafayev'in makalesinde Andranik Ozanyan'ın "Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer'de 17 Tatar (Türk) halkını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyulara doldurarak üzerlerini taşlarla kapattırırdım" ifadeleri yer almaktadır.¹¹²

¹⁰⁹ Valehoğlu, s. 283; Ordubadi, s. 81.

¹¹⁰ Ordubadi, s. 84.

¹¹¹ Şihaliyev, Azerbaycan, s. 16; Mustafa, s. 43.

¹¹² Mustafayev, ss. 538-539.

Türklerin saldırılara maruz kalarak katledilmeleri kronik bir hal alınca, Azerbaycan siyasetçilerinden Ahmet Ağaoğlu'nun öncülüğünde, Ermeni örgütçüleriyle mücadele etmek maksadıyla, 1906'da Gence'de kurulan Difai¹¹³ teşkilatının bu olayların nihayete ermesinde büyük rolü olmuştur. Partiyeye "Mücadeleyi Milli Fırkası" sloganıyla tüm Kafkasya Türklerini tek çatı altında toplayarak Türklere yönelik katliam planlarını engelleme amacı yüklenmiştir.¹¹⁴

20 Şubat 1906'da Tiflis'te hükümetin de desteğiyle, imparatorluğun Kafkasya yetkilisi Vorontsov-Taşkov, Azerbaycan politikacıları Ahmet Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov, Tiflis'ten Muhammed Ağa Vekilov, Ermeni tarafından ise Samson Artyunov, Teravanesov vb. iştirakinde Tiflis Barış Görüşmeleri düzenlendi. Bu toplantının esas gayesi, Kafkasya'daki etnik çatışmaların son bulması ve tüm halkların refahını temin etmektir.¹¹⁵ Diyaloglar esnasında Difai lideri Ahmet Ağaoğlu Ermeni tarafı için:

*"Biz Türkler bu halette devam etmeyeceğiz ve açık diyoruz ki, eğer işler böyle giderse, ne kadar Kafkasya'da bu terör örgütleri hükmederse, Kafkasya'da asayiş kurulmayacak. Kafkasya'da olan rütbe sahipleri ve hâkimlerin çoğu Ermeni teröründen korkup adalet ve insafla iş görmüyorlar".*¹¹⁶

uyarısında bulundu.

Tiflis Barış Görüşmelerinden sonra olaylar kısmen durgunlaşmış olsa da küçük çaplı çatışmalar 1907'ye kadar devam etti. Ermeni-Türk Muharebesi'nin asıl amacı her ne kadar Türk nüfusu katlederek, Güney Kafkasya'da Ermeni devleti kurmak olmuşsa da hem Ordubadi'nin, hem de Nevvab'ın notlarında bahsettiği gibi Türklerden farklı olarak; Ermeniler için Çarlık Rusya tarafından askerlik yasağı konulmamasına rağmen Ermeni birlikleri neredeyse tüm saldırılarında Türklerin karşı atağa geçtiği durumlarda geri çekilmek zorunda kaldı ve çok sayıda zayıat verdiler. Kaynakların aktardığı bilgiler ışığında Ermenilerin kendi çıkarları doğrultusunda Bakü'de Kazaklarla çatışmasına rağmen diğer bölgelerde birlik olarak Türklere karşı savaştıkları gerçeği görülüyor. Karşılıklı çatışmalarda genellikle mağlup olan Ermeni-Taşnak örgütü Kafkasya'da Türklere karşı toplu soykırım yapmak için

¹¹³ Difai hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eldar Əzizov, **Difai: XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri və Səbəbləri**, Bakı, 2009.

¹¹⁴ Beşir Mustafayev, "Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 62, 2014, s. 2581.

¹¹⁵ Ordubadi, ss. 84-85.

¹¹⁶ Akif Aşırılı, **31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-ci İllər Mətbuatında**, Elm və Təhsil, Bakı, 2011, s. 4.

hazırlıklara başlayarak, 1918 hadiselerinde yüz binlerce sivil insanın katledilmesine sebep oldu.

2.3. DOĞU ANADOLU'DA KATLIAMLAR

Kafkasya'da gerçekleştirilen katliam olaylarından sonra Ermeni terör örgütleri, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi dönemin güçlü devletlerinden destek alarak Anadolu topraklarında da Türklere karşı toplu katliam planlarına başladılar. Bu olaylar Şark Meselesinin bir parçası olan Türk topraklarında Ermeni devletinin kurulmasına hizmet ediyordu.¹¹⁷ Bu süreç 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla başladı. Rus Osmanlı savaşının ardından imzalanan 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile Çarlık Rusya Ermeni meselesini siyasi gündeme getirdi ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla bu uluslararası arenaya çıkarıldı.¹¹⁸ Her ne kadar Doğu Anadolu ve Kafkasya'da bir Ermeni devletinin kurulması hem Rusya, hem de İngiltere için ortak bir amaç olsa da, aslında İngiltere'nin asıl amacı kendi kontrolü altındaki topraklarla Rusya arasında tampon görevi görecek ermeni devleti kurmak ve daha sonra Ermenilerle Rusları birbirine düşürmektir. İngilizler, Ermenilerden hiçbir desteğini esirgememekte, İngiliz elçilik binasına giriş-çıkışları için kolaylık sağlamakta ve Ermeniler de çocuklarını İngiliz okullarına göndermekteydi.¹¹⁹ Rusya da buna benzer bir şekilde Ermenileri kullanarak Osmanlı topraklarını işgal edip sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletmek niyetindeydi.¹²⁰

19. yüzyılda Osmanlı'da milliyetçi hareketlerin yaygınlaşmasıyla, Ermeniler de kendi milli komitelerini kurmaya başladılar. Vanlı rahip Mıgırdıç Kırmıyan Anadolu'da Ermeni milli kimliğinin en önemli savunucularından biri olarak 1851'de ilk Ermeni cemiyetini kurdu. Kırmıyan tüm dua ve vaazlarında Ermenilerin sadece kendilerine güvenmeleri gerektiğini vurgulamaktaydı.¹²¹ 1862 senesinde Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen "Nizamne-i Millet-i Ermeniyân"la Ermeni halkına

¹¹⁷ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 106.

¹¹⁸ Gökhan Sarı, "1915 Tehcirinden 1992 Hocalı'ya Soykırım İddiaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu", **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2015, s. 94.

¹¹⁹ Bayram Kodaman, **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1994, s. 30.

¹²⁰ Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, 2003, s. 146.

¹²¹ Kodaman, **Türkler**, s. 29.

anayasal haklar verildi ve bağımsız bir cemaat olarak görüldü.¹²² Bunun ardından ilk Ermeni ayaklanmaları 1862’de Zeytun’da ve 1863’te Van’da gerçekleştirildi. Ermeni ayaklanmalarının en büyük teşvik ve destekçileri yine Ermeni din adamları idi.¹²³ Bu gibi ilk küçük çaplı ayaklanmaların ardından, 1870-1880 yıllarında Ermeniler Anadolu’da yeni cemiyetler kurmaya başladılar. “Bu cemiyetlere örnek olarak Van’da; Araratlı, İttihad, Halas ve Kara Haç, Muş’ta; Okul Sevenler ve Erzurum’da; Milliyetçi Kadınlar ve Anavatan Müdafileri gösterilebilir”. Bu cemiyetler genel işlevi Ermeni kültürü ve eğitim faaliyetlerini sürdürerek, etnik ayrıştırma propagandası yapmaktı.¹²⁴ Kafkasya’da olduğu gibi Anadolu’da da Taşnak ve Hınçak örgütleri toplu katliam eylemlerinde öne çıkmaktaydı.¹²⁵ Avrupa devletlerinin dikkatini Osmanlı’daki Ermeniler üzerine çekmek amacıyla 1890’da Erzurum’da Ermeniler, Rusların yardımıyla silahlanarak isyan çıkardılar. İsyanın organizasyon ve yönetimini Taşnaksütyun ve Hınçak örgütleri gerçekleştirdi. Bu isyan sonucu devletin yeteri kadar tedbir alamaması ve isyancıların cezalandırılmamasından dolayı olaylar Avrupa’ya Ermeni katliamı gibi yansıdı ve Avrupa devletleri de bunu kabul etti. Erzurum olaylarından yüz bulan Ermeni örgütçüleri, 1891’de Mihran Damadyan’ın önderliğinde, Sason’da isyan girişiminde bulundular, ancak Damadyan’ın yakalanmasından dolayı isyan gerçekleşemedi. Buna rağmen, Hınçak komitesinin İstanbul sorumlusu olan Hamparsun Boyacıyan, 1894’te yeni bir isyan programı hazırladı. Bu isyan sayesinde Ermeni çeteleri Türkleri öldürüp, orduyu tahrik ederek harekete geçmesini sağlayacak ve bu olayı asıl “Ermenilerin, Türkler tarafından katledildiği” iddiasını ileri sürerek Avrupa devletlerine savunacaktı. Nitekim bu olay birçok sivil insanın ölümüyle sonuçlandı.¹²⁶ İstedikleri sonuçları alamayan Hınçak örgütçüleri, 1895’te yaklaşık 5.000 Ermeni ile Bab-ı Ali üzerine yürüdüler. Ancak isyancılar devletin aldığı tedbirler karşısında dağılarak çevredeki kiliselere sığındı ve yabancı devletlerin elçileri yardımıyla sığındıkları yerlerden çıkabildiler. Hınçak komitecileriye İngiliz

¹²² Kodaman, Abdulhamid, s. 113.

¹²³ Volkan Marttin, “Ermeni “Muhacir”lere Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 63, 2014, s. 2921.

¹²⁴ Yılmaz Karadeniz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)”, **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, 2010, s. 185.

¹²⁵ Sarı, s. 99.

¹²⁶ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 18.

Büyükelçiliği yanındaki kilisede faaliyetlerine devam ederek Ermenileri, Zeytun isyanı için teşvik ettiler. İskenderun limanından İngiliz zırhlısının yardımı hazır beklediğini ve Avrupa devletlerinin Ermenileri desteklediklerini bildirerek Ermenileri Zeytun isyanına inandırdılar.¹²⁷ Zeytun isyanı; Ermenilerin, asker-sivil gözetmeksizin Türkleri merhametsizce katletmesi ile sonuçlandı. İsyân esnasında Ermeniler altın harflerle yazılı “Yaşasın Ermeni Halkı”, “Yaşasın İsyân ve Hınçak” gibi sloganlar eşliğinde gruplarına ait bayraklar açtılar.¹²⁸ Ramazan Tosun’un makalesinde Aghasi isimli Hınçak komitecisi olayları şu şekilde aktarıyor:

*“Kadınlar balta, tabanca, kama ve sopalarla kaçan Türk esirlerinin arkasından koşup bunların büyük bir kısmını öldürdüler, sadece 56’sı kendisini kurtarabildi... İsyânın başından sonuna kadar Türkler 13.000’i asker, gerisi başıbozuk olmak üzere 20.000 kişi kaybettiler, biz sadece 125 kişiyi kaybettik”.*¹²⁹

20. yüzyıla gelindiğinde Zeytun isyanından sonra 1904’de Sason’da yeniden bir isyan çıkarıldı, ancak hükümet güçleri isyanı bastırdı. Terör eylemlerinin en önemlisi 1905’de “Yıldız Suikastı” olarak tarihe geçen ve Sultan II. Abdülhamid’e karşı düzenlenen suikast girişimi oldu. Sultanın arabasına zaman ayarlı bomba düzeneği yerleştirildi. Sultanın camiden beklenenden geç çıkması onu ölümden kurtarmış olsa da, patlama sonucu birçok kişi hayatını kaybetti.¹³⁰

14 Nisan 1909’da Mersin Piskoposu Musekh’in Ermeni ulusunun kurulmasına yönelik vaazlar vermesiyle isyancılar harekete geçmiştir. Kendilerini savunmak için karşı saldırıya geçen Adanalılarla isyancılar arasındaki çatışmalar her iki taraftan da toplam 17.000 ila 20.000 arasında kişinin hayatını kaybetmesine neden oldu.¹³¹ Ocak 1914’te Hınçak ve Taşnak örgütleri, Kayseri’de isyanlar organize etmeye başladı. İsyânların bastırılması için hükümet kuvvetlerinin devreye girmesiyle birlikte yapılan aramalarda Ermenilerin; mezarlıklarında, cemiyetlerinde, kiliselerinde ve okullarında birçok silâh, cephane, dinamit vs. gibi askeri mühimmatlar ele geçirildi, bazı örgütçüler ise suçüstü yakalandı.¹³² 1913’te Piri’den, İskenderun’a getirilmiş 1.000 fişek ve 3.000 tüfek yakalandı. Bunun yanı sıra

¹²⁷ R. Tosun, s. 159-161.

¹²⁸ Kodaman, Türkler, s. 39.

¹²⁹ R. Tosun, s. 162.

¹³⁰ Çiçek, ss. 20-21; Marttin, ss. 2922-2923; R. Tosun, s. 163; McCarthy, s. 132.

¹³¹ Nejla Günay, “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyânları”, **Bilgi Dergisi**, Sayı: 51, Ankara, 2009, s. 85.

¹³² Şenol Kantarcı, “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, **ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, ss. 8-9, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>, (12.04.2019).

Kayseri’de Ermenilere ait mezarlık ve okullarda bombalar, yüzlerce mavzerler, gaz tenekelerinde barutun yanı sıra Rusça, Fransızca ve Ermenice şifreli kitaplar ele geçirilerek ifşa edildi.¹³³ 1914’ün Ağustos ayında ise 100 kadar Türk askeri, Zeytun Ermenileri tarafından saldırıya uğradı. Askerlerin çoğu yaralandı ve bir o kadarı da öldürüldü, eşyaları ve paraları ise gasp edildi¹³⁴

1914’ün sonlarında Van’da baş gösteren olaylar, 1915’de Türklerin katledilmesi, hatta geçici Ermeni yönetiminin tatbik edilmesine kadar varmıştır. Bu dönemde Ermeniler Van nüfusunun üçte birini teşkil etmekteydi. Ermenilerin Van’da işledikleri cinayet ve terör eylemlerinin arkasında, Rusya’nın burayı kolayca işgal ederek Ermenilerin yönetimine verilmesini sağlama politikaları yatıyordu. Bu amaçla Ermeni örgütçüleri jandarma, asker ve devlet memurlarının yanı sıra sivil insanlara da saldırılar düzenlemiş, hatta bölgede onlara destek çıkmayan Ermeni halkını da tehdit ve zorbalık ile kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. 2 Kasım 1914’te Çarlık Rusya, Osmanlı’ya savaş ilan etmeden önce, Ermeniler ayaklanmalara hazırlık amacıyla evlerde ve mahzenlerde silah depolamışlardır. Bunun en bariz örneği Osmanlı müfettişlerinin Tuzlasar köyünde yürüttüğü araştırmalarda ortaya çıkardığı 16 sandık silah, 20 bomba ve diğer askeri mühimmatlar olmuştur.¹³⁵ Şubat 1915’de Tımar nahiyesinde başlayan isyanda silahlı Ermenilerin sayısı 1.000’i geçmiştir. İsyan, planlı bir şekilde çığır kısıp bir süre içinde çevredeki bölgelere de yayılmış ve devam eden süreçte Banat köyünde jandarma güçlerine saldırı düzenlenmiştir. Hızlıca Van’ın Gevaş ve Çatak ilçelerine doğru ilerleyen Ermeni birlikleri, buradaki iletişim hatlarını kesmiş ve Türk köylerindeki Ermenileri de toplayarak Ermeni köylerine yerleştirmişlerdir. Mart ayının sonlarına doğru ise Kars-Ardahan ve Sivas vilayetlerinde Ermeniler tarafından öldürülen Türklerin sayısı 30.000’e varmıştır ve evler yakılıp yağmalanmıştır. Canını kurtarmaya çalışan kadın ve çocuklar da dönemin sert kış şartlarında can havliyle kaçırmaya çalışmışlardır.¹³⁶ 15 Nisan 1915’de Ermeni silahlı çetelerinin sayısı 10.000’e ulaşmış, bu saldırganlar Van kalesi dışında kalan diğer Türk mahallelerine de saldırarak buraları da yakıp yıkmışlardır. Rusların Van’a doğru ilerlemeye başlamasıyla Ermeni çeteleri daha da

¹³³ Çiçek, ss. 23, 28.

¹³⁴ Günay, s. 92.

¹³⁵ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, 3. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998, s. 202.

¹³⁶ Cemalettin Taşkiran, “1915 Van İsyanı”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 60, 2014, ss. 1-5.

hareketlenmeye başlamıştır. İran'dan Andranik'in öncülüğündeki 1.200 Ermeni, Rus tümenine katılmış, ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Boston eyaletinden Türklere karşı savaşıyan neferlere maddi yardım kisvesi altında 4.700 ruble para Kafkasya Ermeni Yardım Derneği'ne bağışta bulunulmuştur.¹³⁷

6 Mayıs 1915 tarihi Ermeniler için, Van'ı işgal edip kendi yönetimlerini ilan ettikleri gün olarak kabul edilmiş, buraya "Van İli Ermeni Hükümeti" adını vermişlerdir.¹³⁸ Kilis, Zeytun, Sason ve Muş'tan gelen gönüllü Ermenilerin de katılımıyla Ermeni tümenlerinin sayısı üçe ulaşmıştır.¹³⁹ Rusların, Van istikametinde ilerlemesiyle 8 Mayıs'ta Ermeniler Van ve çevresinde yeni bir saldırı düzenlemiştir. Malazgirt ve Van'a doğru ilerleyen Ruslar, 11 Mayıs'ta Muradiye'yi, 12 Mayıs'ta Patnos ve Erciş'i işgal etmiştir. 16-17 Mayıs'ta Ermenilerin sürekli saldırıları ve Rusların da gelişiyle birlikte, Türk halkı Van'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Ermeniler, Türk mahallelerine saldırarak ateşe vermişlerdir. Olayların ardından 20 Mayıs'ta Rus kuvvetleri Van'ın tamamını hâkimiyet altına almışlardır. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun 25 Mayıs 1915 tarihli resmi yazısında, Van'da ayaklanmalara iştirak eden 25.000 Ermeni'den bahsedilmiştir.¹⁴⁰ Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Türklerle Ruslar arasında devam eden çarpışmalar sonucunda Van birkaç defa el değiştirmiştir. Van olaylarında Türker'den günde 5-10 şehit, 10-20 arası da yaralı bilgileri gelmiştir. Şehirden 10.000 kişi, köy ve kasabalardan ise 20.000 kişi göç etmek zorunda kalmış, onların da bir kısmı yollarda Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir.¹⁴¹ "Van katliamında ise 50 Türk kadını, tecavüze uğramamak için kendilerini bindirildikleri tekneden Van gölüne atmıştır".¹⁴² Van'da 3 tarihi yapı dışında İslami abidelerin neredeyse tamamı tahrip edilmiş, tüm camiler ve Türk mahalleleri yakılıp yıkılmıştır. Serir köyünde 60 erkekten yalnız 15'i, Gürpınar ilçesinde 680 kişiden ise 2'si sağ kurtulabilmiştir.¹⁴³ Van'ın Müslüman semtleri yerle bir edilmiş ve şehrin Ermeniler tarafından mesken

¹³⁷ Taşkiran, s. 8.

¹³⁸ Türkaya Ataöv, **Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın "İtirafı"**, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 73.

¹³⁹ Taşkiran, ss. 6-10.

¹⁴⁰ Ataöv, s. 71.

¹⁴¹ Abdulaziz Kardaş, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 10, 2015, s. 182; Taşkiran, s. 12.

¹⁴² Salim Durukoğlu ve Sevim Salik, "Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü", **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 7, s. 217.

¹⁴³ McCarthy, ss. 209-212.

edinilmiş bölgeleri haricindeki tüm güney-doğu kısmı, cumhuriyetten sonra yeniden inşa edilmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁴

3 Mart 1916'da 40.000 nüfusu olan Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucu bölge halkı, 6 metreye kadar ulaşan kar ve sert geçen kış şartlarında evlerini terk edip göç etmek zorunda kalmıştır. Savaşlarda erkeklerin büyük bir kısmı öldürüldüğünden göç edenler genellikle kadın ve çocuklar olmuş, ancak zorlayıcı şartlar dolayısıyla can havliyle kaçan insanlar, Duhan Deresi'ne varıncaya kadar 1-5 yaş arasındaki 1.000'den fazla küçük çocuğu taşıyamadıkları için yollarda bırakmak zorunda kalmışlardır.¹⁴⁵ 8-9 Mayıs'ta Ermeniler Bitlis'te 100 kişiyi ve yine mayıs ayının içerisinde Van'da yaşanan Atyan katliamında ise 15.000 Türk'ü katletmişlerdir.¹⁴⁶ McCarthy, Bitlis'teki yıkımlarla ilgili şunları yazmıştır:

*“Osmanlı devleti kısa bir süre için Bitlisi geri alınca yapılan yıkım konusunda ayrıntıları belirlemek üzere oraya bir soruşturma kurulu gönderdi. Ermeniler Merkez Camisini, Ulu Camiyi ve 13 diğer camiyi yakıp yıkmışlar, Hatuniye Camisini de ahıra dönüştürmüşlerdi. 4 Medrese, 4 türbe, 3 tekke, birçok okulun, hamamın ve başka yapıların yanı sıra, yakılıp yıkılmıştı. Kentin başlıca kamusal yapıları, o arada polis, jandarma, belediye ve il yönetimi yapıları, yakılıp yıkılmıştı. Bütün büyük köprüler yıkılmıştı. Başlıca ticaret depolarıyla askeri depolar yakılmıştı. Kısacası dinsel açıdan, sivil yönetim açısından ya da askerlik açısından önem taşıyan her şey, Müslümanların kişisel konutlarından çoğunun yanı sıra yakılıp yıkılmıştı”.*¹⁴⁷

Ermeni-Rus birlikleri, Van'ın işgalinden sonra; Bayburt, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan ve Iğdır'da toplu katliamlar gerçekleştirmiştir. Türk nüfusu yok etmek adına henüz süttten kesilmemiş bebekleri öldürmüş, hamile kadınların karınlarını hançer ve süngülerle yırtmış, kız çocuklarına tecavüz ve işkenceler etmiş, insanları diri diri yakmıştır.¹⁴⁸ “Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)” adlı makaleye baktığımızda 13 Şubat 1918 yılında Erzincan'ın işgalden kurtarılmasının ardından Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in, olayları şöyle aktardığını görürüz:

“İşin feci tarafı; Ermenilerin halka tatbik ettikleri 'katliamdan hâsıl olan vaziyetti. 20.000 Türk'ü bağırında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan

¹⁴⁴ Ataöv, s. 65.

¹⁴⁵ Yılmaz Karadeniz, “Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)”, **Turkish Studies** (International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume), Volume: 6, No: 1, Winter 2011, p. 1415.

¹⁴⁶ Dorukoğlu ve Salik, s. 227.

¹⁴⁷ McCarthy, s. 214.

¹⁴⁸ Şenol Kantarcı, “Kars'ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 18, Ankara, 2005, s. 224.

kalmıştı. Eğer askerî dairenin içinde ve yanı başındaki müşirlik konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleri ile dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı.”¹⁴⁹

22 şubat 1918’de Osmanlı güçleri, Mamahatun’u kurtardıklarında, burada 400 Türk’ün katledildiğine şahit olmuşlardır. Tazegül köyünde de keza 30 kadın, çocuk ve erkek katledilmiş, 25 erkek esir alınmış, köy ise kısmen yakılmıştır. Ordu, Erzurum’a doğru ilerlediğinde ise Kars kapısında 250 Türk cenazesıyla karşılaşmış ve Erzurum şehir merkezinde, 2.127 Türk cesedi defnedilmiştir.¹⁵⁰

Karadeniz’in aktardığı bilgilere göre:

“Bakü İşlam Hayır Cemiyeti’nin 36. Kafkas Tümeni’ne gönderdiği mektupta, 1918 yılı Nisan ayı içerisinde İğdir’da 50, Tuzluca’da 242, Kağızman’ın Oluklu köyünde 200, Çilehane Köyünde 300 ve Hacı Halil’de 800 Müşliman katledilmiştir.”¹⁵¹

Ermeniler 19 Mayıs 1918 tarihinde Ahılkelek çevresindeki köylere saldırmış; Avkam, Varavan, Koniya, ve Tok köylerinde yaşayan 800 kadar kadın, çocuk ve yaşlıyı, ayırt etmeksizin çeşitli işkencelerle öldürmüşlerdir. Sağ kalanlar ve işkencelere dayanamayanlar köylerini bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. Bu bölgede katledilen sivil ve askerlerin cesetleri, yapılan kazılar esnasında toplu mezarlıklarda ortaya çıkmıştır.¹⁵² 1920’de Kars’ta Türklere karşı bir toplu katliam eylemi daha geręekleřtirilmiř, bu kez de Digor ilçesinde 14.000 kişi Ermeni teröristleri tarafından katledilmiştir. Yine aynı sene Erzurum ve Kars’a bağlı Kosor ve Bardız nahiyelerinde Ermenilerce çeşitli katliam ve yağmalar yapılmıştır. Kosor nahiyesinde 500’den fazla sivil öldürölmüş, nahiyeye bağlı 38 köy yakılarak yağmalanmıştır. Ayrıca bölge civarındaki Toptaş, Kelbkor, Lavustan köylerinin 600 kişilik halkının tamamı katledilmiş ve köyler yakılmıştır. Bardız nahiyesinde de keza 913 kişi katledilmiş, 29 kadına tecavüz edilmiş ve 139 ev yağmalanmıştır. Peneskirt bölgesinde ise 24 köyde 2.832 kişi işkencelere maruz bırakılarak toplu şekilde katledilmiştir. Ermeni örgütçüleri Kürkçü ve Vartanut köylerinde ailelerini kaybeden

¹⁴⁹ Ulvi Ufuk Tosun, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 19, 2015, s. 5.

¹⁵⁰ McCarthy, s. 229; Tosun, ss. 6-7.

¹⁵¹ Yılmaz Karadeniz ve Hidayet Kara, “Ermenilerin Osmanlı Devletindeki Durumu ve Kağızmanda Ermeni Mezalimi (1918-1920)”, **Turkish Studies**, Volume: 5, No: 3, Summer 2010, ss. 1554-1555.

¹⁵² Hülya Yazar, “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 13, 2002, ss. 44-45.

125 kimsesiz çocuğu da amansızca katletmiş, köylerde ele geçirdikleri tüm malları da çalmışlardır.¹⁵³

1920 Mart ayının 11'i ve 30'unda Ermeni çeteleri Kağızman'da Türklere pusu kurarak insanları öldürdü. Bununla beraber sadece Kars ilinde 1918'den 1920'ye kadar 25.000 insanın katledildiği görölmektedir. Toplamda Anadolu'da Ermeni mezalimiyle 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında farklı kaynaklara göre 517.000 ila 540.000 arasında Türk katledildi, 850.000 insan yurtlarını terk edip kaçmak zorunda kaldı ve katliamdan kaçan çoğu insan da soğuk hava şartlarından dolayı donarak veya hastalanarak hayatını kaybetti.¹⁵⁴ Bayram Kodaman, Ermenilerin amacını şöyle açıklıyor:

“Ermeniler, devlet için iki yönlü bir tehlike yaratıyorlardı.

- 1. Anadolu'nun doğusunu devletten kopararak, Ermenistan devletini kurmak istiyorlardı.*
- 2. Bölgenin esas sahibi olan Müslüman Türk halkını, öldürme ve göçe zorlamak yoluyla yok etmek istiyorlardı”.*¹⁵⁵

¹⁵³ Dorukoğlu ve Salik, s. 226; Karadeniz, Muş, s. 196.

¹⁵⁴ Adem Ölmez, “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, s. 16; Dorukoğlu ve Salik, ss. 247-279; Karadeniz ve Kara, s. 1561;

¹⁵⁵ Kodaman, Abdulhamid, s. 119.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1918 MART SOYKIRIMI

3.1. BAKÜ KATLIAMI

Çarlık Rusya'nın 19. yüzyılda uğradığı ekonomik çöküntü, 1917 Şubat Devrimi ve arkasından gelen 1. Dünya Savaşı mağlubiyeti sonucu imparatorluk yok olma tehlikesiyle yüzleşti. İktidarı ele geçiren Bolşevikler eski imparatorluk topraklarının kaybedilmemesi adına her türlü önlemi almaya başladı. İmparatorluğun zayıflamasıyla Rusya'nın diğer uç sınırlarında olduğu gibi Kafkasya halkları da bağımsızlık için ayaklanmalara başladı. Lenin başta olmak üzere Bolşevik hükümeti Kafkasya gibi konum açısından stratejik önem arz eden toprakları ve Bakü petrolünü kaybetmek istemiyordu.¹⁵⁶ Bundan dolayı Lenin, Azerbaycan'da kurulabilecek bağımsız Cumhuriyet riskine karşın Bolşevizm'i destekleyen çeşitli Ermeni terör örgütleri liderleriyle iş birliği yaptı.¹⁵⁷ 1917'den itibaren Rusların koruması altına alınmış Ermeni askeri birlikleri, başta Bakü olmak üzere Azerbaycan'ın farklı yerlerinde toplandılar. 1918'den itibaren Bolşeviklere güvenen Ermeni askerleri Bakü sokaklarında istedikleri gibi hareket etmeye başladılar.¹⁵⁸ Böylelikle yaklaşık 6.000 kişiden teşekkül olmuş Bakü Halk Komiserler Sovyeti'nin (HKS) silahlı güçlerinin yarısından fazlasını Ermeni askerler oluşturmaktaydı. Transkafkasya cephelerinde toplamda üç Ermeni tugayı vardı.¹⁵⁹

Azerbaycan'da, Ermenilerin eliyle yapılacak katliam çok daha öncesinden düşünülmüş bir olanın parçasıydı. 1905-1907 olaylarında Türklerin karşı saldırıya geçtiğini gören Ermeniler bu sefer gizlice örgütlenmeye ve Bakü'de askeri birlikler toplamaya başladılar. 1917 sonlarından itibaren Ermenilerin Bakü'de Türklere çeşitli eziyetler uygulaması ile başlayan olaylar karşısında Bakü halkı da rahatsızlık duymaya başladı ve 26 Aralık'ta Müslüman İctimai Teşkilatlar Komitesi (Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi) üyesine müracaat ederek kendilerine yönelik

¹⁵⁶ Vaqif Abışov, **Bakıda 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Turxan NPB, Bakı, 2014, s. 28.

¹⁵⁷ Vaqif Abışov, **1917-1918ci İllərdə Erməni Millətçilərinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırım Siyasəti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2007, s. 70.

¹⁵⁸ Abışov, 1917-1918, s. 81, 83.

¹⁵⁹ Turan Abbaszadə, "31 Mart-Dünya Azərbaycanlılarının Soyqırım Günüdür", **Azad Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 30.03.2012, s. 5.

şiddetlerin son bulması ve şehirde düzen ve disiplinin tayin edilmesi için itirazlarını dile getirdiler.¹⁶⁰ Bakü'de 20. yüzyılın başlarından itibaren petrol sanayisinin gelişimiyle birlikte Bakü de hızlıca gelişmeye başladı. Burada sadece Türkler ve yabancılar değil, aynı zamanda Ermeni iş adamları da vardı. Onlar ticari yatırımlar yapmakla kalmayıp, Bakü petrol sanayisinin de belli bir kısmına sahiptiler.¹⁶¹ Bu yüzden onlar bağımsızlık mücadelesini kırarak Bakü yönetimini tümüyle ellerinde tutmaya çalıştılar.

Ermenilerin asıl amacı ise insanları tahrik edip ayaklandırarak, uygulanacak soykırım için zemin hazırlamaktı. Bu sayede gerçekleştirecekleri katliamlar için sözde gerekçeler üretmiş olacaklardı. Artan huzursuzluklar ise er ya da geç Ermenilerle bölge halkını karşı karşıya getirecekti. Türklerin mallarını gasp ederek bir yere varamayan Ermeniler, General Talişinski'yi mahkûm ederek ilk provokasyon eylemlerine başladılar. Ancak haksız yere yapılan bu eylemden de sonuç alamamaları üzerine, 29 Mart 1918'de Bakü'den Lenkeran'a gidecek olan Evelina gemisini silahsızlaştırma kararı aldılar. Yolculuk için sözde Sovyet hükümetinden izin alınmadan hazırlıkların yapılmasını bahane ederek (hâlbuki böyle bir izne gerek yoktu) Ermeniler, Stepan Şaumyan'ın emriyle gemideki askerlerin silahlarına el koymaya başladılar. Bu gibi provokasyonların asıl amacı Türkleri kışkırtarak kendilerine katliam için mazeret vermelerini sağlamaktı. Asker ve subaylardan alınan silahların geri verilmesi için Müsavat Partisi Askeri İnkılabi Komite'ye (Hərbi İnkılabi Komitə), ultimatom gönderdi ve aynı gün Mehmet Emin Resulzade ve Stepan Şaumyan'ın da katıldığı istişare toplantısı gerçekleştirildi. Alınan karar doğrultusunda el konulan silahlar Hümme Partisi¹⁶² aracılığıyla Türklere geri verilecekti.¹⁶³

31 Mart akşamı Bakü halkı da Bakü İslam Hayır Cemiyeti (Cəmiyyəti Xeyriyyə) binasında toplanarak silahlara el konulmasına karşı çıktılar. El konulan

¹⁶⁰ Abışov, Bakıda, s. 40.

¹⁶¹ Abışov, 1917-1918, s. 73.

¹⁶² Hümme Partisi 1904de Bakü'de ilk sosyal-demokrat parti olarak faaliyete başlamıştır. 1905'te Neriman Nerimanov Hümme'te katılmıştır. 1910a kadar M. E. Resulzade de Hümme başkanlarından olmuştur. 1907'den itibaren Çarlık yönetiminin baskılarıyla Hümme Partisi üyeleri hapsedilmiş ve böylece parti 1917'ye kadar faaliyetini durdurmuştur. Şubat devriminden sonra 3 Mart 1917'de yeniden Neriman Nerimanov ve Meşedi Azizbeyov gibi Bolşeviklerin önderliğinde yeniden siyasi gündeme gelmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud İsmayilov, **Azərbaycan tarixi (1900-1920-ci illər)**, Cilt: 5, Elm nəşriyyatı, Bakı, 2008).

¹⁶³ Abışov, Bakıda, ss. 50-51; Yaqub Mahmudov, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, Cilt: 2, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2005, s. 175.

silahların acilen geri verilmesini, siyasi işlerine hiçbir şekilde karışılmamasını talep ederek aksi takdirde harp ilan edeceklerini bildirdiler.¹⁶⁴ Ancak Ermeniler, Türkler harekete geçmeden Bakü'de 31 Mart günü saat 18 sularından itibaren katliama başladılar. Ermeni kilisesi yanında toplanan Taşnaklar; Mehmetli, Kerpiçhane gibi Türk mahallelerine saldırarak, Türklerin üzerine ateş açmaya başladılar. Ermenilerin; Türklerin İçerişehir'de Rusları öldürdüğü yalanını Rus askerlerine duyurulması ise Rusların gemilerden şehri top ateşine tutmasına sebep oldu. Ancak Ermenilerin yalan söylediğini öğrendikten sonra ateş etmeyi kestiler.¹⁶⁵ 1917'den beri yönetimi ele alan Bakü HKS, başta Stepan Şaumyan olmak üzere planlanan etnik soykırım eylemini hayata geçirmeye koyuldu. Katliam sonucu on binlerce suçsuz insan işkencelere maruz kalarak öldürüldü.¹⁶⁶ Eğitimli Ermeni askerleri; kadın, çocuk, yaşlı demeden, tüm sivil halka işkence etmeye başladılar. İnsanların evlerini yağmalamakla kalmayıp; hançer ve süngülerle uzuvlarını keser, bebekleri süngülere geçirip, kaçmaya çalışan anne babalarını ise yakalayıp kurşuna dizmek suretiyle vahşice öldürdüler. Katliamdan birkaç gün sonra çukura atılmış 87 ceset bulundu.¹⁶⁷ Aynı şekilde Abışov'a göre bir yerde toplu şekilde kulakları, burunları kesilmiş, karınları yırtılmış 57 kadın cesedi bulundu. Tebriz Oteli'nde ikamet eden 80 tüccarı dışarı çıkarıp kurşuna dizdiler.¹⁶⁸ 1918 olaylarının araştırılması için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) tarafından kurulan, Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun (OTK) raporunda Ermenilerin Mart katliamları zamanı Bakü'deki bir evde sekiz kadın ve bir çocuğu öldürmesi, Bala Ahmet Muhtarov'un evindeki dokuz kişiyi sokakta kurşuna dizdikten sonra iki cesedi ateşe verdikleri, Dağıstan Otel'i içine attıklarına dair bilgiler yer almaktadır.¹⁶⁹ Olaylardan bir hafta kadar sonra Volkan Birliğinin eski yanal köprüsüne 6.748 cesedin getirildiği bilinmektedir.¹⁷⁰

Sadakat Mehmetova, 1918'de olayların canlı şahidi olmuş, Muhammed Muradov'un anılarını *Mart Hadiseyi Əliməsi* başlığı altında toplamıştır. Kitapta

¹⁶⁴ Aşırılı, ss. 55-56.

¹⁶⁵ İradə Bağirova, "Erməni Hərbi Birləşmələri və Onların Bakıdakı Mart Soyqırımında Rolu", **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, s. 37; Abbaszadə, s. 5.

¹⁶⁶ Yaqub Mahmudov, "26 Bakı Komissarlarının və ya Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Soyqırımı Cinayətkarlarının Əsl Tarixi", **Azərbaycan Xalqına qarşı 1918-ci il Mart Soyqırımı**, Cilt: 1, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çayıoğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2009, ss. 12-13.

¹⁶⁷ Abbaszadə, s. 5.

¹⁶⁸ Abışov, 1917-1918, s. 97; Abışov, 1918, s. 72.

¹⁶⁹ Mahmudov, Ensiklopediyası, Cilt: 1, s. 176.

¹⁷⁰ Aşırılı, s. 10.

verilen bilgilere göre her ne kadar 31 Mart olayları Bakü halkı tarafından önceden tahmin edilse de kimse bu kadar şiddetli olacağını öngörememiştir. İnsanlar tekrar 1905-1907’de olduğu gibi Ermeni-Türk davasının başladığını ve o günlerin anılarını hatırlayarak korkuya kapılırlar da kısa zamanda bu defaki olayların bir katliam olduğunu fark etmişlerdir. Taşnaklar insanların evlerine girerek onların mülklerini yağmalamış, insanları öldürmüştür. Dehşete kapılmış Türkler, Yahudiler’in evlerine saklanmaya çalışmışlardır. Her yerden top ve silah sesleri geliyor ve insanlar sokaklarda kaçışarak saklanacak yer aramışlardır.¹⁷¹

Yazılanlardan görüldüğü üzere Ermeniler, Rusları veya Yahudileri öldürmemiş, Yahudilerin evlerine sadece Türkleri saklayıp saklamadıklarını öğrenmek için girmiş ve onları Türklerin yerlerini söylemeleri için korkutmuşlardır. Amaçları sadece yağmalama değil, aynı zamanda etnik katliam yapmaktır.

Ermeni-Bolşevik birlikleri önceden Bakü’ye topladıkları tüm askeri kaynakları kullanmaya başlarlar. Şehre sadece karadan değil, denizden ve havadan da saldırırlar.¹⁷² Katliamlar esnasında Taşnak-Bolşevik birlikleri sadece sivil insanları katletmekle kalmaz, ayrıca tarihi-kültürel yapıları da yok etmeye kalkışır. Bu olaylar neticesinde Kaspî matbaasında beş bin Kuran kitabı yakılmış, şehrin simgesel binalarından biri olan İsmailiye binası da aynı şekilde ateşe verilmiştir. İskenderiye Oteli dağıtılmış, top ateşleri sonucu Taze Pir Camisinin güney kısmı hasar görmüş, kuzey tarafı ise dağıtılmıştır. Top ateşleri sonucu Şah Camisi’nin minaresi de hasar gören binalar arasında yerini almıştır.¹⁷³

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Seyit Cafer Pişevari; başkenti Tebriz olan, Marksist Azerbaycan Millî Hükûmeti’nin kurucusu olmuş, Bakü katliamını “Bakü’de İlk Sovyet Hükümeti’ nin Mukeddarı” adlı makalesinde şöyle kaleme almıştır:

*“Ben 1918 Mart ayının 18’i (31 Mart) Taşnakların vahşiliklerini, sayısız günahsız insanların, özellikle tarafsız İranlıların öldürülerek kervansaraylarda cesetlerin yakılmasını kendi gözümle gördüm. Bu çok facialı ve nefretlendirici bir davranış olmuştur. Hiç bir esas ve unvan olmadan yalnız kin ve düşmanlık yüzünden Taşnakların yaptıkları cinayet her bir insanın ruhunu sıkıp kederlendiriyor”.*¹⁷⁴

¹⁷¹ Sədaqət Məmmədova, **Qan Yaddaşımız-1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014, ss. 19-50.

¹⁷² Aşırılı, s. 47.

¹⁷³ Solmaz Rustamova-Tohidi, **1918 Azerbaycanlılara Karşı Yapılan Katliamlar: Fotoğraf ve Belgelerle**, Haydar Aliyev Merkezi, Bakü, 2013, s. 48.

¹⁷⁴ Mir Cəfər Pişəvəri, **Seçilmiş Əsərləri**, Bakı, 1948, s. 68.

Bakü olaylarının başka bir canlı tanığı da Seyitağa Ahuntzade olmuştur. Aşırılı'nın kitabında Ahuntzade'nin olaylara dair yazıları yer almıştır:

*“Şehirde büyüyen dumandan katliamın boyutunu tayin etmek mümkün. Taşnak fırkası ellerine geçen kadın ve çocuklardan hiç bir zulmü esirgemeyip insanlığa yakışmayan böyle kabahatlerin icrasına kadar varmışlar. Hamile kadınların rahminde olan masum bebekleri bile çıkarıp süngüye geçirmişler. İtfaiye takımı tarafından vuku bir caminin duvarlarında kaç çocuğun çivilendiğini sonra görmüşler ve o tarafta yaşayan Müslümanların hayatını tek seferde çizmişler”*¹⁷⁵

Taşnaklar, Stepan Şaumyan'ın emriyle katliamın basına yansımaları önlemek adına Bakü'deki, Açık Söz (Açık Söz), İstiklal (İstiqlal), El Hayatı (El Həyatı) gibi Türkçe yayın yapan gazetelerin yayımlarını durdurmuş, hatta Rusça basılan Kaspi ve Bakinest gibi gazetelerin basımevlerini de olayları objektif değerlendirmede ve tarafsızlığını korumadığı gerekçesiyle kapatmışlardır. Ermeni yönetimi her ne kadar işledikleri cinayetleri gizlemeye çalışsa da 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, Bakü katliamı çeşitli basınlarla duyurulmuştur. Gruziya Gazetesi; 25 Kasım'da Ermeni askerlerinin sivil insanlara yaptıkları işkenceleri, kadınların karnını yarararak rahminden bebeklerinin çıkarıldığını tüm şeffaflığıyla aktarmıştır. Aşhator Gazetesi'nin (Aşxator) yayınladığı resimler de olayların gerçekliğini ispatlıyor Bunların yanı sıra Tiflis'te yayınlanan Kardeş Kaygısı (Qardaş Qayğısı), 12 Kasım'daki sayısında Mart Soykırımını tüm hatlarıyla anlatmıştır¹⁷⁶

O dönemin Azerbaycan siyaseti de başkent Bakü'de gerçekleşen katliama karşı tepkilerini gösterdiler. Başta Müsavat Partisi'nin lideri Mehmet Emin Resulzade olmak üzere, Hümmet Partisi'nin başkanı Neriman Nerimanov soykırımın durdurulması adına çalıştı ve sonrasında olayların gün yüzüne çıkarılması için çeşitli yazılar yayınladı. Ancak vurgulamak gerekir ki, ister Hümmet Partisi, isterse de Müsavat Partisi Kafkasya'da çoğunluk tarafından desteklenseler bile Rusya yönetimine karşı çıkacak güçleri yoktu ve Hümmet Partisi Bolşeviklerin etkisi altındaydı.¹⁷⁷ Nerimanov 31 Mart 1918 akşamı Bakü'de sivil insanların durmaksızın katledildiğini görerek kendi evinde toplantı düzenledi. Toplantı esnasında Nerimanov Şaumyan'a

¹⁷⁵ Aşırılı, s. 9.

¹⁷⁶ Aşırılı, s. 5.

¹⁷⁷ Abışov, 1918, s. 66.

Müslümanların zaten zor durumda olduğunu, bu çarpışmada ezilenlerin fakir fukara olduğunu ve buna son verilmesi gerektiğini anlattı. Şaumyan'dan katliamın en kısa zamanda durdurulacağı sözünün alınması üzerine toplantı sona erdi.¹⁷⁸ Daha sonra 1919 Şubat ayında “Kafkasya'nın İşgaline Bir Bakış” adlı makalesinde Şaumyan'a ve Caparidze'ye unvanladığı müracaatından bahsetti. Nerminov, Caparidze'ye 3 Nisan 1918'de yazdığı mektubunda katliamlar durdurulmazsa Azerbaycan'da Sovyet hükümetinin kurulamayacağından bahsetti. Ancak sonda, “Lakin ne yazık ki benim sözlerimi dikkate alan olmadı” ifadesi ile içinde bulunduğu durumu belirtir. Makalede Nerimanov, Taşnaksütyun Partisi'nin gerçekten Komünist bir parti olmadığını, Golitski'nin zamanında (Rusya İmparatorluğu'nda Bakanlar Sovyet'inin başkanı olmuştur) devrimci parti sayıldığını, Vorontsov-Daşkov zamanındaysa karşıdevrimci olduklarını, Taşnaklar'ın sadece kendi çıkarları adına Bolşeviklerin yanında yer aldığından bahseder.¹⁷⁹

Müsavat Partisi; Kafkasya Azerbaycan'ında en çok destekçiye sahip olan parti olduğu için, Azerbaycan'ın özerklik veya bağımsızlık kazanması uğrunda mücadele etmiştir. Başta Bolşevikler olmak üzere, Taşnaksütyun Partisi de katliam sürecinde Müsavat Partisi'ni hedef almıştır. Çünkü Hümmet Partisi onlar için herhangi bir tehdit oluşturmuyordu. Müsavatçılar vapurun hareketinin önlenmesi ve Bakü Sovyeti tarafından Avetik vapurunda el konulan silahların Dikaya Divizya¹⁸⁰ askerlerine geri verilmesi için insanları sükûnete davet etmiş ve Müsavatçılar'ın çabaları sonucu silahları geri verilmiştir.¹⁸¹ Ayrıca Müsavat başkanı Mehmet Emin Resulzade, Mart soykırımıyla ilgili şöyle yazar:

“Bu yüzdendir ki, Cumhuriyet'in kurulduğu sırada müsallah rus ordusu güçlerine dayanan Bolşevikler Azerbaycan'ın başkenti Bakü'yü zapt ettiler, Türk-Müslüman ahali üzerinde katliam yaptılar. Amele ve fukara hâkimiyeti namına “Müsavat” fırkasıyla “Milli Müslüman Konseyi”ne harp ilan eden Bakü Sovyeti, Ermeni alaylarıyla birleşerek 10.000

¹⁷⁸ Aşırılı, s. 8.

¹⁷⁹ Vaqif Abışov, “Bakı Qəzasında Türk-Müsləman Soyqırımı (1918-ci ilin mart-aprel)”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, s. 77.

¹⁸⁰ Birinci Dünya Savaşında Çarlık Rusya tarafından Kafkasya'nın Müslüman halklarından oluşturulan askeri birlik Dikaya Divizya veya Vahşi Divizya. Mart katliamları sırasında Bolşevik-Taşnaklara karşı mücadele etmiştir.

¹⁸¹ Aşırılı, ss. 79-80.

*gariban Müslüman'ı katletti. Katledilenler miyanında çoğu amele ve fukara sınıfından olmakla binlerce kadın, çocuk ve silah taşımalarına imkânı bulunmayan ihtiyar vardı".*¹⁸²

Buna ek olarak Resulzade, Mart soykırımının yıldönümünde, Bakü olaylarının Moskova veya Petersburg harekâtları gibi sınıf mücadelesi olmadığını, bunun aksine etnik katliam olduğunu ve Türklerin bağımsızlık mücadelesini kırmaya yönelik olduğunu açıklar. Bolşevik üyesi olan Blyumin de anılarında Taşnakların iç savaşı kullanarak Türklere karşı katliam yaptıkları gerçeğini anlatır.¹⁸³

Genel olarak Bakü katliamı Bolşeviklerin yardımı olmadan gerçekleştirilemezdi. Bolşevik lideri Vladimir Ulyanov Lenin'in Bakü'de yönetimin Türklerin eline geçmemesi ve Müsavat Partisi'nin güçlenmemesi için Ermenileri savunan kararnameyi imzalaması, Stephan Şaumyan'la bizzat mektuplaşması ve Şaumyan'ın yürüttüğü siyasetin takdire şayan olduğunu belirtmesi, bunların yanı sıra Şaumyan'ın da 13 Nisan 1918'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Sovyeti'ne yazdığı mektupta altı bin kişilik silahlı gücün yarısından fazlasını Taşnaksütyun'un oluşturduğunu ve iç savaşı bilerek milli katliama dönüştürdüklerini itiraf etmesi, Stalin'e mektup yazarak Kafkas Kızıl Ordusu'nu kurmak için on milyon ruble istemesi bunun en açık kanıtı niteliğindedir.¹⁸⁴ Kaldı ki, zaten katliam öncesinde Kızıl Ordu'nun Genelkurmay Başkanı, aynı zamanda Taşnaksütyun'un da üyesi olan Avetisov'dur. Ermeni askerlerin Bakü'de organize edilmesine Rusya hükümetinin yardım etmesi, hatta Bakü'de Gülhanyan'ın önderliğinde kurulan Ermeni silahlı birliklerinin, Girgori Korganov'un kurmaya başladığı silahlı birliklerle birleşmesi de bunu destekler mahiyettedir. Katliam başladıktan sonra ise Bolşevik üyesi olan Avakyan, görev ayırt etmeksizin komiteye gelen tüm Ermeni askerlere, silah ve kurşun dağıttı. Tüm bunlar, Şaumyan'ın yönettiği Bakü HKS'nin gözü önünde gerçekleştiriliyordu ve Bakü HKS'nin bunları önlemeye çalışması bir yana; silahların, makineli tüfeklerin taşınmasına ve dağıtılmasına yardım etmekteydi. Şaumyan katliam öncesinde Türklere Azerbaycan istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğini söylemekten de geri durmadı.¹⁸⁵ Bakü'de Mart katliamı, Stepan Şaumyan'ın yardımcıları olan Tatevos Emirov (Emiryan),

¹⁸² Abışov, 1918, s. 56.

¹⁸³ Ə. Abdullayev, 26; Abışov, Azərbaycan, s. 77.

¹⁸⁴ A. Camal, "Tariximizin və Taleyimizin Hüzünlü Günü", **Ekspress Qəzeti**, Bakı, 01.04.2010, s. 5; Abışov, 1917-1918, ss. 88, 97.

¹⁸⁵ Tağı Kərimli, **Türk Millətinə Qarşı Erməni Terroru**, Nurlan, Bakı, 2003, s. 23.

Prokofı Caparidze ve N. Esriyants'ın aktif faaliyetleri ile yönetildi. Emirov'un sadece Bakü'de değil, aynı zamanda Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde insanların katledilmesi ve mülklerinin yağmalanmasında da rolü vardı. Ağa Hüseyin Tağıyev'in verdiği ifadede Emirov'un üç silahlı kişiyle birlikte akşam saatlerinde Kaspi matbaasına girerek orayı kundaklama girişiminde bulunduğu yer almaktadır¹⁸⁶ Bakü HKS'nin Başkan yardımcısı olan Caparidze, katliam öncesi Şaumyan'a kuzeyden ve Taşkent'ten askeri yardım gelene kadar, Türkleri teskin etmek için onlara özerklik verileceğini vaat edebileceğini yazar. Esriyant ise hatıratında, Şubat 1918'de Emirov'un onu aradığını, Şaumyan'la Caparidze'nin emirlerini gerçekleştirmeleri gerektiğini daha sonra Şaumyan'dan "sinyal" geldikten sonra gece saatlerinde Müsavat'ın ofisini ele geçirmek için harekete geçtiklerini aktarır.¹⁸⁷

Katliamlar ancak 36. Türkistan Alayı'nın Ermenilere eğer katliamı durdurmazlarsa karşı atağa geçeceklerini söylemeleri üzerine durdu. Stepan Şaumyan "qara kütlə" diye adlandırdığı on binlerce kişinin katledilmesine liderlik ettikten sonra 1 Nisan 1918'de Müslüman teşkilatlarına kesin uyarı gönderdi:

"Ültimeatmda; 1) Bakü işçi, asker ve denizci milletvekilleri Sovyet hükümetini açıkça ve tartışmasız tanımalı ve onun tüm emirlerine tamamen tabi olmalıydı. 2) Karşıdevrimci askeri birlik olan "Dikaya Divizya" (Ermeni-Rus Bolşeviklerinin düşüncesinde genel olarak Türklere oluşun Dikaya Divizya - Tatar süvari bölüğü karşıdevrimcidir, sadece Bakü şehrinde binlerce sivil insanı vahşice katleden Ermeni silahlı haydut birlikleri ise devrimcidir) Bakü ve onun ilçeleri çerçevesinde tutulan Ermeni askeri birlikleri (Ermeni askeri birliklerinin şehirden çıkarılması bir yana dursun, tam tersi onlar yine de Bolşeviklerin askeri gücü olarak kalıyordu) ya şehirden çıkarılmalı, ya da tamamen işçi, asker ve denizci milletvekilleri Bakü Sovyeti'ne tabi edilmeliydi, 3) Bakü'den Tiflis'e kadar ve Bakü'den Petrovsk'a kadar demir yolu hattının açılması için acilen işlere başlanılmalıydı. Bu taleplerin gerçekleştirilmesi süresi 1918 Nisan ayının 1'inde, gündüz saat 3 olarak belirlenmişti".¹⁸⁸

Katliam üzerine çalışan araştırmacıların çalışmalarında ve bizzat katliama şahitlik edenlerin anlatılarında 12.000-20.000 arası sivil insanın katlettiği kaydedilmektedir. Yapılan araştırmalarda olaylar her ne kadar iç savaş olarak aks olunmaya çalışılsa da insanların öldürülmesinde etnik kökenlerinin baz alındığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte Bakü'deki Mart olaylarında 400.000.000 ruble

¹⁸⁶ Abışov, 1918, ss. 34-35, 37, 58, 69.

¹⁸⁷ Yaqub Mahmudov, "Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Mart Soyqırımı", **Xalqına Qarşı 1918-ci İl Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, s. 14.

¹⁸⁸ Abışov, 1918, ss. 64, 73.

değerinde ziynet eşyası ve mal mülk çalınmıştır.¹⁸⁹ Katliam sonrası çekilen fotoğraflar ise Bakü’de kadın, çocuk, yaşlı, engelli demeden tüm sivil insanların eşi görülmemiş işkencelere maruz kalarak öldürüldüğünü, birçoğunun cesedinin ise yakılan binaların ateşleri içine atıldığını ortaya koymaktadır. Şehrin en önemli tarihi kültürel yapıları kısmen veya tamamen tahrib edilmiş, önemli yaynevleri yok edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla şehrin, devasa bir mezarlığı andırdığı ifade edilmektedir.

3.1.1. Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadelerinin Değerlendirilmesi

3.1.1.1. Arşiv Belgeleri

Bakü’de on binlerce insanın katledilmesiyle ilgili 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, olayların araştırılması için Olağanüstü Tahkikat Komisyonu’nun oluşturulmasıyla ilgili kararı kabul etmiştir. Bu komisyonun başlıca görevleri:

1. “Türk şiddet olaylarının kesin kayıtlarının alınması
2. Bu şiddet suçlarının işlendiği durumların saptanması.
3. Suçluların teşhis edilerek, verdikleri zararın tespit edilmesi” olarak belirlenmiştir.

Ermeni politikacılarının Avrupa devletlerine Azerbaycan hakkında yalan ve yanlış bilgiler vermeleri dolayısıyla, komisyon raporlarının hem Avrupa’nın önemli dillerine (Rusça, Fransızca, Almanca ve Türkçe) çevirisinin yapılması, hem de en kısa zamanda soruşturmaların başlatılmasının zarurieti bildirilmiştir. Bu soruşturma kapsamında en kısa zamanda şahit ifadelerinin alınması, belgelerin fotoğraflarla kanıtlanması, delillerin tahrip olma-edilme veya ortadan kalkma tehlikesi olduğundan tüm delillerin belirlenmesi gerekliliği de belirtilmiştir.¹⁹⁰

OTK üyesi Aleksandr Yevgenyeviç, Kluge komisyon başkanına ilettiği raporunda bu olaylardan; 1918’in ocak ayında General Talışinski’nin rehberliğinde Müslüman askeri heyeti Bakü’ye geldiğinde, daha önceden heyet içinde jandarmada görev almış askerlerin olduğu bahanesiyle Müslüman heyetinin tamamının Ermeni

¹⁸⁹ Anar İsgəndərov, “1918-1920-ci İllərdə Türk-Müsəlman Əhalisinə Qarşı Həyata Keçirilən Soyqırımı”, **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, s. 8.

¹⁹⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 1061, liste 1, dosya 105, s. 1.

Bolşevikler tarafından hapsedildiği şeklinde bahsetmiştir. Mart ayında ise Evelina gemisiyle Mehmet Tağıyev'in cenazesinin Lenkeran'a götürüleceği esnada Ermeni askerleri gemi heyetini silahsızlaştırmaya çalışmış ve askerlerin karşı koyması sonucu çatışmalar başlamıştır. Aynı gün İsmailiye binasında Bakü İslam Hayır Cemiyeti toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıya katılan eski Bakü şehir reisi Hayk Ter-Mikaelyans Ermenilerin ve Taşnaksütyun Partisi'nin adına, Türkleri birlik olmaya ve Bolşevikleri şehirden kovmaya çağırmıştır. Ancak Türkler bu teklifi kabul etmemiş ve Bakü'de büyük çaplı bir saldırı gerçekleştirilmiştir. Kluge'nin verdiği bilgilere göre Ermeni askerleri önce sadece Türklerin yaşadığı Mehmetli ve Boklu Dere kasabalarına saldırmış, Türklerin evlerini yağmalamış, insanların vücutlarını hançerler ile kesip doğramış, çocukları yanan ateşlerin içine atmış, bebekleri ise süngülere geçirmiştir. Bu kasabalarda hemen hemen tüm evlere girilmiş ve çok az sayıda insan sağ kurtulabilmiştir. Raporda, katliamın gerçekleştirilmesinde Taşnaksütyun Partisi'nin desteğinin şahit ifadeleri ve Stepan Şaumyan'ın bizzati kendisinin itiraflarıyla kanıtlanmış olduğu yazılmıştır. Ayrıca Mart hadiselerinde 11.000 kişinin de katledildiği, bazılarının cesetlerinin ise evlerin içinde yakılarak, denize veya kuyulara atılarak ortadan kaldırıldığı aktarılmıştır. Vladimir Sokolov'un Kerpiçhane isimli semtte çektiği fotoğraflardan birinde, süngülerle vücudu delik deşik edilmiş ve kemikleri kırılmış bir kadının daha sağ olan bebeğini emzirmeye çalıştığı elim görüntü yer almaktadır. Başka bir resimde ise 22-23 yaşlarında çıplak bir kadının, yaşlı iki kadının, 6 yaşında bir kız çocuğunun, 8 yaşında bir erkek çocuğunun ve küçük bir bebeğin fotoğrafı çekilmiştir. Fotoğrafta bebeğin el ve ayaklarının 3 köpek tarafından kemirildiği görülmektedir. Taşnaksütyun destekçisi olan "Vperyod" gazetesinin 33. sayısında Ermeni Milli Şurası olayları Taşnaksütyun'un faaliyeti sonucu Türklerin Ermenilerin koruması altına alındığını ve Şura'nın Türklerin müdafaası için yetkili üye tayin ettiğini yazmıştır. Türklerin katliamı ve esir alınması Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü işgalden kurtarmasına dek devam etmiştir. Kluge belgede ayı zamanda tahrip edilmiş binalar hakkında da bilgilere yer vermiştir. Burada Bakü'nün sembolü olarak nitelendirilen ve Kafkas Müslüman komitelerinin yer aldığı, komitelere ait önemli belgelerinin ve maddi kaynakların saklandığı İsmailiye binası yakılmıştır. Kaspi gazetesi binasında ise çeşitli Türkçe kitaplar basılmaktaydı ve burada çıkarılan yangın sonucu 5.000 Arapça

Kuran kitabı da tamamen yanıp kül olmuştur. Bakü'ye gelen turistlerin ve devlet adamlarının konakladığı İslamiye binası, Dağıstan ve İskenderiye otelleri de yakılan binalar listesindedir. Dağıstan binasında yangının içine atılan cesetler arasında Azerbaycan aydınlarından olan Dr. Kerim Bey Sultanov'un, Cevat Bey Aşurbeyov'un, Hacinski Çeleken madenlerinin daire başkanı Abdulla Bey Bababeyov'un cesetlerinin çıktığı belirtilmiştir.

“Şehirde Türklerin yaşadığı bölümleri yağmalayan, askerlerin başında tüfeklerle ve mavzerlerle silahlanmış mühendis Artyom Ter-Akopov'un, Feridun Akopov'un, Jorj Melikov'un, Asatur Vaçyans'ın, Arutçev'in, Yegiş Pahlavuni'nin, Levon Saatsazbeyov'un, öğrenci Popovyan'ın, Ambarsum Melikov'un, Stepan Lalayev'in (Lalayan), Dovlatov'un ve Kristofor Dildarov'un bulunduğu kanıtlanmıştır.

1. *İfadeler sonucu Yegiş Pahlavuni'nin, Levon Saatsazbeyov'un ifşa olduğunu;*
2. *Yukarıda tasvir edilen cinayetlerin işlendiği Mart Katliamının Türk ahalisini defalarca silahlı saldırıya sevk etmeye çalışılarak, sonuçta onun önce Bakü'de, daha sonra üçralarda cismen yok edilmesine, tüm mülkünün benimsenilmesine ve onun tüm refahının ve siyasi üstünlüğünün tabii surette Ermenilerin eline geçmesine nail olmak amacıyla Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Şurası tarafından daha 1917'den başlayarak hazırlandığını;*
3. *Mart ayının 17'sinden (30'undan) cereyan eden hadiselerin gösterdiği gibi Türklerin katledilmesinin ve Türklerin evlerinin darmaduman edilmesinin şehrin tüm bölgelerinde, planlı şekilde, önceden belirlenmiş sisteme göre, iyi organize edilmiş askeri birlikler tarafından, hem de onların rehberliği altında Bakü şehrinin Ermeni ahalisi tarafından gerçekleştirildiğini;*
4. *Bundan dolayı yukarıda tasvir edilmiş cinayetlerden birinin veya bir kaçının işlenmesinde ifşa olunanların hepsinin haydut çetesinin üyeleri gibi, hem de diğer cinayetlerden dolayı cinayet mesuliyetine celp edildiğini göz önünde bulundurarak, düşünüyorum ki Ceza Hakkında Kanun Yasası'nın 13, 129, 927, 1452, 1453, 1607, 1633 və 1636 maddeleri gereğince yukarıda isimleri belirtilen şahıslar hakkında ceza davası açılın.*

OTK üyesi A. Kluge (imza)”.¹⁹¹

Kluge'nin hükümete sunduğu rapordan sonra 24 Temmuz 1919'da AHC hükümeti; Kluge'nin yürüttüğü soruşturmada elde edilen şahit ifadelerine, inceleme protokolüne, ekspertiz raporlarına ve fotoğraflar ile ifşa olunan şahısların Türk halkına karşı dini ve etnik düşmanlık güden amaçlarla silahlanmış binlerce çete üyesi aracılığıyla toplu katliam yaptıklarına karar vermiştir. Bu kararda ilk olarak 31 Mart 1918'de 11.000 kadar kadın, erkek, çocuk fark etmeksizin Türk halkının katledilmesi kadınlara tecavüz edilmesi, göğüslerinin kesilmesi, insanların diri diri ateşe atılması, bebeklerin süngülere geçirilmesi vs. gibi şiddet eylemlerinin gerçekleştirilmesi dikkate alınmıştır. İkinci olarak sivil halkın 400.000.000 rubleden fazla mülkünün

¹⁹¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Çalışmaları Dairesi Siyasi Belgeler Arşivi, f. 277, l. 2, d. 27, ss. 16-24.

yağmalanması, üçüncü olarak ise Türklerin yaşadığı bazı ilçelerde, mesela Mehmetli, Türklerin neredeyse tüm yerleşim alanlarının ve Kaspi gazete binasının, İsmailiye, Dağıstan, İskenderiye, İslamiye binalarının ateşe verilerek yakılmasından dolayı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 396. maddesinde AHC hükümetinin 21 Mart 1919 ve Adliye Bakanlığı'nın 25 Haziran tarihli 3066 No'lu teklifine dayanarak kararı kabul etmiştir:

“Yukarıda isimler geçen Bakü şehir sakinleri Stepan Lalayev, Artyom Nikolayeviç Ter Akopov, Feridun Antonov, Jorj Melikov, İşhan Karabeyov, İşhan Karabeyov'un kayını Nikolay, Asatur Vaçyans, Tatevos Emirov, Yeguş Samvel oğlu, Hayk Yeramiş oğlu, İsaak Bagdasarov, Aleksandr Ter-Kazarov, Levon Ter-Kazarov, Arşak Avetisov, Levon Arutyunov Karahanyans, Sergey Melikov, Levon Varşamyan, Ambarsum Melikov, Kristofor Dildarov, Haçatur Martirosov, Yegiş Pahlavuni və Levon Saatsazbeyov Ceza Hakkında Kanun Yasası'nın 13, 129, 927, 1452, 1453, 1607, 1633 və 1636 maddeleri gereğiyle itham edilerek, mevcut soruşturma üzere sanık kısmında cinayete celp olunsunlar. Soruşturma üzere ve Kluge'nin raporunda isimleri geçen ve şahitlerin ifadelerine göre bunların yanı sıra yukarıda gösterilen cinayetlerin işlenmesinde iştirak etmiş: Dr. Tigran Ter-Zaharyan'ın, zabıt Sergeyev, adı malum olmayan Ter-Gazarov, soyadı malum olmayan Aleksandr, öğrenci Paronyan, Dovlatov, adları malum olmayan öğrenci Popovyan ve Avakyan'ın sanık kısmında mesuliyete celp edilmesi meselesi ise onların kimlikleri kesin belirlenene kadar açık tutulsun.

Başkan: A. Hasmehmedov (imza)

OTK üyeleri: Ç.B.Klossovski, A.A. Aleksandroviç (imzalar)”¹⁹²

Diğer bir arşiv belgesinde Azerbaycan hükümetinin müttefik ordusu (Kafkas İslam Ordusu) kumandanına soruşturma kapsamında Stepan Lalayev'in Petrovsk'a gitmekte olan tahmini 850 kişilik İran vatandaşına (hem yerli, hem de Astrahan'dan Petrovsk şehrine gidenlere) karşı işlediği cinayet suçları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Burada gemi arızasından dolayı insanların yaşlı, kadın ve çocukların Evelina gemisiyle Bakü'ye geldikleri bildirilmiştir. Geride kalan yaşları 18-45 arasında olan 750 kişi ise Petrovsk şehrine götürülmüştür. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a gelişiyle Lalayev Petrovsk'a kaçmış ve orada bu insanları işkence ederek katletmiştir. İnsanları birbirlerine bağlayarak kurşuna dizmiş veya hançerle doğramışlardır. 50 kişiyi yüz yüze bağlayarak kılıçla kafalarını kesmişlerdir. Bu eylemler Türk ordusunun Petrovsk'a gelişiyle son bulabilmiş, geriye kalan insanlar ise şahitlerin aktardığına göre Türk ordusunun olaylara müdahil olması ile sağ kalabilmişlerdir. Yürütölen soruşturma ve fotoğraflarla insanların vücut uzuvlarının

¹⁹² ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 27, ss. 25-26.

doğrandığı, kemiklerinin parçalandığı belli olmuştur. Lalayev ve çetesi ise Türk ordusunun Petrovsk'a gelişiyle şehri terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁹³

Yeni kurulmuş Azerbaycan devletinin uluslararası arenada de-fakto devlet olarak tanınabilmesi için hükümet; İngiltere, Fransa, Rusya gibi büyük devletlerin de baskısıyla diğer belgelerde isimleri geçen şahısların cinayet emellerine karşı ceza tedbirlerinin feshine karar verdi.¹⁹⁴ Bunu müteakiben Azerbaycan parlamentosu 9 Nisan 1920 tarihinde cinayet işlemiş şahısların cezalarının ve vergi harçlarının hafifletilmesi hakkında kanun kabul etti:

2. "Mevcut kanun kabul edilene dek milli düşmanlıktan ileri gelen amaçlarla cinayet işlemiş şahısların hepsi takipten ve cezadan serbest bırakılsın.
10. Avrupa Muharebesi başladığı zamandan itibaren tüm Güney Kafkasya hudutlarında Türklere ve onların mülklerine karşı işlenmiş şiddet durumlarının tahkik edilmesi için 15 Temmuz 1918 tarihinde tesis edilmiş Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun icraatında olan tüm cinayet işler ebediyen fesih edilsin.

Parlamento Başkan Vekili Baş temsilci: M. Y. Caferov
Katip: B. Rzayev
Yazman Başkanı: M. Vekilov".¹⁹⁵

3.1.1.2. Erkeklerin Şahit İfadeleri

Kazım Alesker oğlu Ahundov, (35 yaşında, komutan yardımcısı) ifadesinde Ermenilerle Türkler arasında 1 Nisan'da karşılıklı barış sağlanması yönünde anlaşmaya varılmasına rağmen Ermenilerin anlaşmadan sonra da Türkleri öldürmeye devam ettiklerini söylemiştir. Türklerin evlerinin çatılarına beyaz bayraklar asılsa da Ermeni askerleri evlere girip kadın ve çocukları öldürmüş, evlerini ateşe vermiştir. Ahundov katliamdan sonra cesetlerin defnedilmesine yardım etmiş ve ifadesinde Nikolayevski caddesinde karşılaştığı korkunç manzaraları anlatmıştır. Burada çeşitli işkencelerle katledilmiş 3 lise öğrencisinin, başka bir tarafta süngülerle delik deşik edilmiş 11 ceset ile birlikte 1 Rus kadınının, 3-5 yaşlarındaki 3 Türk çocuğunun ve 67 Türk erkeğinin cansız bedeninin toplu şekilde toprağa verildiğini anlatmış, Mehmetli ve Boklu Dere semtleri baştanbaşa enkaz ve cesetlerle dolup taşmıştır. Ahundov, merkezi hapishanenin karşısında çıplak halde ve kafaları batı yönüne doğru uzatılmış surette 400'den fazla kadın, erkek ve çocuk cesetlerinden

¹⁹³ ACCÇDSBA, f. 277, l. 1, d. 99, ss. 6-8.

¹⁹⁴ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 15, ss. 33-34.

¹⁹⁵ ACDA, f. 895, l. 3, d. 301, ss. 16-17.

bahsetmekle birlikte, Ermenilerin Türk kadınları Ermenikent'e götürerek tecavüz ettiklerinden bahsetmiştir.¹⁹⁶

Ali Esedullayev, (30 yaşında, ilk Türk süvari alayının bölük komutanı) ifadesinde Stepan Lalayev'in Kale kapılarından şehre nasıl saldırdığını bizzat gördüğünü ve Ermenilerin 4 gün içinde insanları nasıl katlettiklerini anlatmıştır. Ermeni askerlerinin Bala Ahmet Muhtarov'un evine gelerek, burada Kurmay Kaptanı Emircanov'u, Albay Azat Bey Vezirov'u, Doktor Kerim Bey Sultanov'u, Doktor Tağıyev'i, Yargıç Mehmet Han Takinskiy'i vb. isimleriyle dışarı çağırarak oracıkta kurşuna dizdiklerine şahit olduğunu da ifade etmiştir. İfadesinde bununla birlikte Tağıyev'in Bolşevik olduğunu ve onu öldürmemelerini söylemesine rağmen kurşuna dizildiğini de vurgulamıştır. Ermeni askerleri Türk kadınlarını esir alıp kaçırdıkları zaman onları aşağılamak için başörtülerini zorla çıkarmışlardır. Esedullayev, kendi evinin yanında yaşlı kadın ve erkeğin kılıçla doğrandığını da görmüştür. Esedullayev, olayların Taşnaksütyun'un emriyle gerçekleştirildiğini ve hiçbir siyasi görüş fark etmeksizin milli düşmanlık bağlamında gerçekleştirildiği düşüncesini belirtmiştir. Ermenilerin Bolşevizm'e değil, Taşnaksütyun'a hizmet ettiklerini ise ifadesinde barış ilan edildikten sonra esir alınan Türklerin nereye götürüldüklerini sormalarına karşı Ermeni askerlerin sadece Taşnaksütyun'un emirleri doğrultusunda hareket ettiklerini söylemelerini esas alarak bildirmiştir.¹⁹⁷

Mehmet Aliyev'in (29 yaşında) verdiği ifadede Lenkeran'a dönmek için Rusya-Kafkas gemisine geldiklerini, ancak İcra Kurulu'nun geminin hareketine izin vermediklerini, bunun ardından Esedullayev'le birlikte limandan ayrılırken her taraftan Ermeni alayının evlerin çatılarından ve tüm sokaklardan onların üzerine tüfek ve makineli tüfeklerle ateş ettiklerini belirtmiştir. Çatışma zamanı sağ ayağından yara aldığı için hastanede ayağının kesildiğini ve o, hastanede yattığı süreçte Ermeni örgütçülerinin evine gelip yağmalama yaptıklarını anlatmıştır. Eşinin Karaim olduğundan, annesini ise Dağ Yahudi'si olarak tanıttıkları için ölümden kurtulmuşlardır. Aliyev, ifadesinin sonunda şunları anlatmıştır:

“Sonradan ben eşimle birlikte gemide kalan eşyalarımın geri verilmesi ricasıyla Olağanüstü Kafkasya Komiseri Şaumyan'ın kabulüne gitmiştik. O ise bana:

¹⁹⁶ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 14, ss. 49-52.

¹⁹⁷ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 13, ss. 44-47.

*Şimdi siz bize lazım değilsiniz. Nereye isterseniz çekip gidin. Sizin hepinizi önceden öldürmek lazımdı. Dedi”.*¹⁹⁸

Mir Abdul Aziz Seyidov (21 yaşında):

*“Ben “Fantaziya” hamamında kaynar suya atılmış Türk cesetlerini görmüştüm, onların kemikleri kasları yanmış, yumuşak kısımları ise dökülmüştü. Karnı yırtılmış çocuk cesetleri, kucagında karnı yırtılmış küçük bebeği olan kadın cesedi görmüştüm. Elleri ve ayakları kesilmiş cesetlere rastlıyordum. Bir cesedin suratu mosmordu ve kafası oldukça şişmişti; bende şöyle bir düşünce oluştu, merhumu diri diri ayaklarından asmışlar. 3 cesedi boğazlarında ipe gördüm. Cesetlerin çoğu çıplaktı”.*¹⁹⁹

Ağa Hüseyin Tağıyev, (38 yaşında) Ermeni askerlerinin Kale kapılarından geçip İcerişehir’e gelmeleriyle barikat kurarak savunmaya çalıştıklarını söylemiştir. Bu zaman İran konsolosu Türklerin tüm Hıristiyanları ve Ermenileri katlettiklerine dair bir bilgi olduğunu bildirmiştir. Ancak onlar 240 kadar içinde Ermenilerin de olduğu Hıristiyanların bulunduğu eve götürmüşler ve onların güvenliği için ellerinden geleni yapmışlardır. İfadede Türklerin bu yardımlarından dolayı Hıristiyanların minnettarlık duydukları, Türklerle birlikte İcerişehir’de kaldıkları ve Rus denizcilerin bombardımanı durdurmaları için kadın ve erkeklerden oluşan elçi gönderdikleri bilgileri yer almaktadır. Aynı zamanda Tağıyev, Kaspi binasının Tatevos Emiryarı tarafından yakıldığını ve Taze Pir Camisi’nde işkencelere maruz bırakılarak öldürülen 50-60 sivilin cesedini gördüğünü anlatmıştır.²⁰⁰

Ağabey Seferaliyev (41 yaşında):

*“Camileri ve bazı sokakları gezerken ben olduğunca korkunç hale getirilmiş cesetlere tesadüf ediyordum: kadınlar göğüsleri, burunları, kulakları kesilmiş, gözleri oyulmuş halde uzanmışlardı. Ermeniler ne çocuklara, yaşlılara, ne de kadınlara aman vermiyorlardı ve herkesi korkunç hale getiriyorlardı. Cesetler her tarafta, birkaç gün, hatta bir hafta kadar, toplanmadan kalmıştı ve bundan dolayı sokakları dehşet verici, iğrenç bir koku sarmıştı”.*²⁰¹

İsmayıl Dadaş oğlu Tağıyev (42 yaşında), Mart olaylarından 2-3 ay önce Ermenilerle birlikte bulunduğu meclislerde, Ermenilerin sürekli Rusya’daki olaylardan bahsederek Bakü’yü çok daha kötü günlerin beklediğinden bahsettiğini,

¹⁹⁸ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 13, ss. 26-27.

¹⁹⁹ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 14, s. 24.

²⁰⁰ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 14, ss. 1-4.

²⁰¹ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 13, ss. 13-14.

yalnızca Mart olaylarında sivil Ermenilerin Türklere karşı katliamda yer aldıklarını görünce de zaten ne demek istediklerini anlamıştır.²⁰²

Mehmet Tağı Hasan oğlu, (45 yaşında, Şamahılı) verdiği bilgilere göre Ermeniler'in, hamile kadınların karnını yırtarak bebeklerini çıkarttıkları, Hacı Ejder'in yaptırdığı camide Türk kadın ve kızların ırzına geçildiğini ve Ermenilerin camiye tuvalet olarak kullanıp, kirlettiklerini anlatmıştır. Tağıyev, kendi komşusu da dahil olmak üzere, bir çok Ermeni'nin Mart olaylarından birkaç gün önce şehirde Türklerin yaşadığı bölgeleri terk ettikleri ve böylece insanlar arasında Ermenilerin saldırıya geçeceği konusunda söylentilerin dolaşmaya başladığını bildirmiştir.²⁰³

Haydar gulu Guliyev (39 yaşında):

*“Bir evde sobanın üzerinde yanıp körelmiş bebek cesedi vardı, onu yanan sobanın üzerine koymuşlar ve bebek dehşet verici azaplar içinde ölmüştür. Her taraf elleri, parmakları, kesilmiş cesetlerle dolu idi, kadın cesetlerinin çoğunun göğüsleri kesilmişti. Ben karnına ucu sivri tahta sokularak yere çivilenmiş bir oğlan cesedi gördüm. Kara Şehir’de yeğenim Beşir Caferov’u katletmiş, kafasını kesmiş, kafasını ise başka bir yere götürmüşlerdi. Vücutunda bunun dışında birkaç süngü yarası da vardı”.*²⁰⁴

3.1.1.3. Kadınların Şahit İfadeleri

Humay Hanım Sultanova, (26 yaşında, Dağıstanlı) kocasının Stepan Lalayev tarafından revolver silahla kafasından vurulmak suretiyle öldürüldüğünü anlatmıştır. Aynı adresin bahçesinde kadın, aynı revolverle, iki aylık erkek bebeklerini de öldürdüğünü gördüğünü anlatmıştır. Olayların ardından komşularının hepsi, kocasını öldürenin Lalayev olduğunu ve eşkalini tespit ettiklerini söylemelerine rağmen, Temirhan Şura şehrine gidip dönen Sultanova, döndüğünde komşularının ifadelerini değiştirerek kocasını öldüren kişinin Lalayev’e benzediğini söylediklerini vurgulamıştır. Sultanova ise bunu insanların Lalayev’den ve onun akrabalarından korkmalarıyla ilişkilendirmiştir.²⁰⁵

²⁰² ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 13, s. 17.

²⁰³ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 13, ss. 23-24.

²⁰⁴ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 14, ss. 18-19.

²⁰⁵ ACCÇDSBA, f. 277, 1. 2, d. 26, ss. 62-64.

Hatice İsmail kızı, (20 yaşında) ifadesinde Mart olaylarından sonra 2 haftalığına Lenkeran'a gitmiş, Buraya 2.000 Ermeni askerinden oluşan bir birliğin geldiğini ve insanlara eziyet ettiğini görmüştür. Şahidin anlattıklarına göre Ermeniler yemekhanelere, dükkanlara girip para vermeden çıkmış, yerli halkla alay etmiş ve Kafkas İslam Ordusu'ndan korunmak için insanlara zorla barikat kazdırmışlardır. Son olarak ise Taşnaklar tarafından Bakü'de 2 yaşındaki yeğeninin duvara çivilenerek öldürüldüğünü, Guba'da ise 65 yaşındaki amcasının Ermeniler tarafından ktır ktır doğrandığını söylemiştir.²⁰⁶

Hanımana Ağarıza kızı, (33 yaşında) Ermenilerin tüm komşu evlerine girip cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin herkesi öldürdüklerini ve evlerini yağmaladıklarını anlatmıştır. Boklu Dere'de evlerin hepsinin talan edildiğini, bazı ailelerin tüm fertlerinin öldürüldüğünü ve sokakların, işkencelerle korkunç hale getirilmiş insan cesetleriyle dolup taşıdığını belirtmiştir.²⁰⁷

Ümsalma Meşedi Nevruz kızı (35 yaşında), Ermenilerin; evlerinden kaçan insanları da sokaklarda yakalayıp öldürdüğünü, insanların evde bıraktıkları çocuklarını da katlettiklerini, 3 günlük bebeğin süngüye geçirilip havaya kaldırılarak teşhir edildiğini görmüştür. Ermeni askerlerin, kocasını ve oğlunu öldürdüğü, evindeki tüm eşyaları da çalıp götürdükleri için yoksulluk ve sefalet içinde yaşadığını anlatmıştır.²⁰⁸

Anahanım Nur Mehmet kızı (50 yaşında):

*“Sağ kalan kadınları dipçiklerle dövmeğe, paralarını ve ziynet eşyalarını ellerinden almaya başladılar. Tüm kadınları örgüleri ile bir birine bağlayarak, saçı açık ve yalınayak esir götürdüler. Yol boyunca Türklerin cesetleri uzanıp kalmıştı, bize ise durmadan dipçiklerle vuruyor ve dinimizi tahkir ediyorlardı”.*²⁰⁹

Fatma Bedir kızı (30 yaşında), Ermeni örgütçülerinin onu esir aldığını ve esirlikte onlara yemek-su verilmediğini, revolver silahlarla sürekli korkutulduklarını ve saman üzerinde yatmak zorunda kaldıklarını anlatmıştır.²¹⁰ Esirlikte beş gün kalan Pir Hanım Mehmet Hasan kızı, (40 yaşında) orada 2.000 kadar sivil insanın tutsak

²⁰⁶ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 13, s. 157.

²⁰⁷ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 14, s. 13.

²⁰⁸ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 13, s. 78.

²⁰⁹ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 13, s. 165.

²¹⁰ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 14, s. 65.

edildiğini ve bu kişiler arasında çocukların da olduğunu söylemiştir.²¹¹ Zerefşan Beyali kızı (40 yaşında) da esir alınan kadınlar arasında yer almıştır. Onu çocukları ile birlikte esir aldıklarını ve dört gün esarete kaldığını bildirmiştir. 2 yaşındaki oğlunun esirlikte kolları arasında vefat ettiğini, dört gün sonra salıverildiğinde ise 6 ve 9 yaşındaki diğer oğullarının da açlıktan öldüğünü, sonuçta tüm ailesini kaybettikten sonra bir parça ekmeğe muhtaç kaldığını söylemiştir.²¹²

Sona Hanım Necef Gulu kızı, (40 yaşında) 1.5 yaşındaki torunun Ermeni askerleri tarafından, ayaklar altında ezilerek acı içinde öldürüldüğünü ve bunu yapanların kahkaha atarak yaptıklarını vurgulamıştır.²¹³

Tüm kadınların ifadelerinin ortak yanı yanlarında bulunan eşlerinin ve oğullarının öldürülmüş olması ve evlerindeki tüm eşyaların yağmalanmasıdır.²¹⁴

3.2. ŞAMAHİ KATLIAMI

Bakü'den sonra ikinci en büyük katliam ve işkenceler Şamahı şehrinde gerçekleştirilmiştir. Şamahı; Orta Çağda kurulmuş Şirvanşahlar devletinin başkenti olmuş, bundan dolayı da büyük bir tarihi kültüre ve 1918 katliamı yaşanana dek Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarına da ev sahipliği yapmıştır.

1828 Türkmençay Antlaşmasından sonra, Güney Kafkasya'ya göç ettirilen Ermeniler Şamahı'nın Meyseri, Sağıyan gibi köylerine meskun oldu. Rus yönetimi, bölgedeki kontrolünü güçlendirmek amacıyla Şamahı'ya Malakanları²¹⁵ da göç ettirmiştir.

Tüm şehirlerde Türk nüfusunu katlederek Azerbaycan'da yönetimi ele geçirebilmek adına Taşnaklar, Bakü'de olduğu gibi Şamahı'da da önceden planladıkları soykırım eylemini gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. 1917'nin sonları, 1918'in başlarından itibaren Şaumyan'ın emriyle Stepan Lalayan Şamahı'daki Ermeni askerlerine gizlice askeri mühimmat dağıtmış olup, sadece 1918'in Ocak ayında Bakü'den 15 araba dolusu silah temin edilmiştir. Bu silahlar,

²¹¹ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 14, s. 81.

²¹² ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 14, s. 152.

²¹³ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2, d. 15, s. 76.

²¹⁴ ACCÇDSBA, f. 277, l. 2.

²¹⁵ Malakanlar; 18. Yüzyılda Rusya'da ortaya dini topluluk. Kilise ve keşişleri inkar ederek ibadetlerini evlerinde yapmaktadırlar. 1820'lerden itibaren Güney Kafkasya ve Kırıma göç ettirilmişlerdir.

çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Medrese ve Zarkı gibi köylerde ev ve samanlıklarda saklanmıştı. Bu arada Kafkasya'nın farklı cephelerinden getirilen 7.000 kadar Ermeni askeri de Bakü Sovyeti birliklerine dahil edilmiş, bu silahlar onlara Şamahı'da sivil insanların katledilmesi için dağıtılmıştır.²¹⁶ Daha sonra 1918'in Mart ayında Bakü'den top ve makineli tüfeklere sahip 2.000 kişilik müfreze birlik yardım amacıyla Şamahı'ya sevk edilmiş ve bu askerler yol boyunca 15'den fazla Türk köyünü yerle bir etmişlerdir.²¹⁷

Gence Müslüman Milli Şurası'nın başkanı Hasmehmedov, katliamın önlenmesi için Güney Kafkasya Seymi'nden yardım istedi. Bu talep aracılığıyla Bakü Sovyeti'ne karşı savaşmak için 100.000 ruble para, piyade alayı ve süvari birlikleri, iki uçak, zırhlı tren, çok sayıda silah, Gence ve Dağıstan'dan da askeri birlikler temin edildi. Ancak tüm tedbirler her ne kadar katliamı ertelese de, soykırım önlenemedi. Bolşevik-Taşnak birlikleri Şamahı katliamını üç aşamada gerçekleştirdi. Katliamın ilk aşamasında Kürdemir'den Şamahı'ya doğru hareket eden Ermeni askerlerinin talanı sonucu insanlar Ermenilerin saldırıya geçeceğini düşünerek karşılık verdi ve her iki taraf da kayıp verdi. 27 Mart 1918'de Ermeni kilisesinin din adamları İncil ve haç üzerine yemin ederek katliam olmayacağına ve refah içinde yaşanacağına dair teminat vermesi üzerine insanlar barış sağlanacağına inanmış ve silahı bıraktılar.²¹⁸ Aslında Şamahı halkının bu vaatlere inanmasının diğer bir nedeni, 1905-1907 Ermeni-Türk Muharebesi'nin Şamahı'yı çok fazla etkilememiş olması ve insanların yıllardır barış içinde yaşadıkları Malakan komşularının Ermenilerle iş birliği yapacaklarını tahmin edememiş olmaları idi. Ancak bir gün sonra, yani 28 Martta Ermeniler, din adamları arasında yapılan anlaşmayı kabul etmediklerini ve Ermeni halkının Türklerle savaşmak istediğini belirtmeleriyle birlikte katliamın ikinci aşaması başlamış oldu. Karmaşıklıkla fırsat bilen Ermeni askerleri Şamahı'da yönetimi ele aldıklarını açıklayarak sokağa çıkma yasağı ilan etti ve erkekleri devlet dairesine götürme bahanesiyle evlerinden çıkararak topluca katletti. Bu hadise İsmail Han Ziyadhanov'un komutasında, Gence'den Şamahı'ya yardıma gelen askeri birlikler sayesinde geçici de olsa durduruldu. Gence birlikleri insanların öldürülmesini engellemeye çalışsalar da sayıca Ermenilerden az askere sahip

²¹⁶ Məhərrəm Zülfüqarlı, **Şamahı Soyqırımı 1918**, AVCIYA, Bakı, 2011, s. 13; Ə. Abdullayev, s. 29.

²¹⁷ Seyfəddin Qəniyev, **1918-ci il Şamahı Soyqırımı**, Nurlan, Bakı, 2003, s. 19.

²¹⁸ Ə. Abdullayev, s. 93; Zülfüqarlı, s. 14.

olduklarından, kısa zaman içersinde tunamayarak şehri terk etmek zorunda kaldılar. Şamahı katliamının en şiddetli evresi ise bundan sonra başlamış oldu. Binlerce sivil insan daha ölümlerini defnetmeye bile fırsat bulamadan soykırıma maruz kaldı.²¹⁹

Gence silahlı birlikleri şehri terk ettikten sonra, 18 Nisan 1918 tarihinden itibaren Stepan Lalayan, Tatevos Emiryan, Samson Aspirov ve Saatsazbeyov'un önderliğinde, Ermeni-Malakan birlikleri Şamahı-Türk halkına karşı katliama başlamışlardır.²²⁰ Ermeni askerleri Malakanlara Türklerin onlara karşı katliam yapacağını iddia ederek Malakanları kendi saflarına çekmişlerdir. Halbuki o zamana kadar Türklerle Malakanlar Şamahı'da her zaman barış içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir.²²¹

Bu katliama Stepan Lalayan'ın önderlik etmesinin asıl nedenlerinden biri 1905-1907 olaylarında işledikleri cinayetler sebebiyle mahkum edildikleri hapisyanede öldürülen babasının ve amcasının intikamını almak istemesiydi.²²² Lalayan buna karşılık olarak Şamahı'nın 53 köyünde 2.560'ı kadın, 1.277 çocuk ve engelliler de dahil olmak üzere 8.027 suçsuz sivilin çeşitli işkencelere maruz kalarak öldürülmesine öncülük oldu.²²³ Onlar şehrin önde gelen varlıklı ailelerinin evlerini yaktı, kaçmaya çalışanlarıysa kurşuna dizdiler. Mahmudov'un Şamahı olaylarıyla ilgili dönemin Azerbaycan Gazetesi'nde yayımlanan bir yazısına göre "Lalayev'in Şamahı Müslümanlarına yaptığı işkenceler, bizim bu savaş esnasında karşılaştığımız tüm faciaları geride bırakıyor" ifadesi olayların ciddiyetini gözler önüne sermektedir.²²⁴ Ermeniler Bakü'de olduğu gibi Şamahı'nın da neredeyse tüm tarihi yapılarını yok etti, bir çok tarihi-kültürel yapısına da ciddi oranda zarar verdiler. Korkuya kapılan insanlar sekiz yüz yıllık tarihi geçmişe malik olan Cuma Camisi'nde saklandıklarında, Ermeni-Malakan birlikleri camiyi içindeki insanlarla birlikte ateşe verdiler.²²⁵ Şamahı'da yaşayan Fars kökenli Ali Gayımpur, Ermenilerin katliam boyunca her sabah, insan cesetlerini toplayıp yakmasının yanı sıra, bir

²¹⁹ Ülviyyə Tahirqızı, "Mart Soyqırımı", **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, Bakı, 30.03.2013, s. 13.

²²⁰ Mahmudov, Komissarları, s. 13; Vaqif Abışov, "Şamaxı Soyqırımı (mart-aprel 1918-ci il) S.Şaumyanın Cinayətkar Silahdaşı Stepan Lalayevin Tərəfdarı Kütləvi Qətlər", **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Mart Soyqırımı**, Cilt: 1, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çəşioğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2009, s. 56.

²²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://1918pogroms.com/shamaxi3.php>, (03.02.2019).

²²² Zülfüqarlı, s. 16.

²²³ Camal, s. 5.

²²⁴ Mahmudov, Soyqırımı, s. 56.

²²⁵ Ə. Abdullayev, s. 32.

tarafından Ermenilerin yaptıkları katliamdan, öbür taraftan da bu katliamın neden olduğu hastalıkların binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep olmasından bahsetmektedir.²²⁶ Ayrıca bu şahısların Tahirkızı'nın da verdiği bilgilere göre Şamahı'nın kadınlarını ele geçirdikleri malikaneye toplayarak tecavüz ettiklerini, zorla alkol içirdiklerini, dans ettirerek tecavüz ettiklerini daha sonra ise öldürdüklerini ve ile beraber 12 yaşındaki bir kız çocuğuna tecavüz ettiklerini anlamak mümkündür. Kafkas İslam Ordusu Şamahı'yı kurtardığında, bu kadınlardan sadece 8'ini sağ bulabildi.²²⁷

Ermeni ve Malakanlar Şamahı kazasında sadece şehre değil, köy ve kasabalara da saldırılar düzenlemiştir. OTK başkanı Hasmehmedov'un verdiği bilgilere göre, Şamahı'nın saldırıya maruz kalan 80 köyünün bazılarında "tek bir inek veya tavuk bile kalmamıştır, insanlar perişan halde soğuktan ve açlıktan telef olmuştur."²²⁸ Şamahı'nın Nevahi köyünde Ermeni-Malakan birlikleri tarafından 995 kişi (555 erkek, 260 kadın, 140 çocuk), Yahyalı'da 922 kişi (360 erkek, 412 kadın, 150 çocuk), Bağırılı köyünde 370 kişi (80 erkek, 150 kadın, 140 çocuk) katledilmiştir. Kuşçu köyünde 332 kişi (192 erkek, 115 kadın, 25 çocuk) katledilmiştir. Sündü köyünde de keza 198 ev yakılmış, 250 kişi öldürülmüştür.²²⁹ Birinci Çaylı köyünde sekiz Türk'ü ağaca asarak önce hançerle vücutlarını kesmiş, daha sonra kurşuna dizerek öldürmüşlerdir Bu köylerin uğradığı toplam zarar 94.500.000 ruble olmuştur. 3 Nisan 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Şamahı kaza reisi OTK'ya bu kazanın 3 polis alanında Ermeniler tarafından yağmalanmış köylerin listesini göndermiştir. Bu listeye Kabristan polis alanında 19, Medrese polis alanında 41 ve Kaşun polis alanında 26 köyün (toplam 86) ismi yazılmıştır.²³⁰

Şamahı olaylarıyla ilgili Mehmet Emin Resulzade şöyle demektedir:

"Şirvanşahların bu kadim başkenti bir hamlede ateşlenip meşhur tarihi camiye varana dek yakıldı. Yalnız Ermeni mahallesi bırakıldı. Şamahının başına gelen tecavüze Lenkeran, Saşyan, Guba, Nevahi ve Kürdemir gibi kaza, şehir ve kasabalar da maruz kaldı. Bu tecavüzler esnasında yakılan kadınların, ırz ve

²²⁶ Rövşən Novruzovlu, "Şamaxı Soyqırımı. Mart 1918-ci İl", **Respublika Qəzeti**, Bakı, 01.06.2012, s. 7.

²²⁷ Tahirkızı, s. 13; Aşırılı, s. 12.

²²⁸ Aşırılı, s. 93.

²²⁹ İlham Pənahov, "Şamaxı Qırğını-Əsrin Dəhşətli Faciəsi", **Respublika Qəzeti**, Bakı, 31.03.2009, s. 6.

²³⁰ Ə. Abdullayev, s. 33; Abışov, Şamaxı, ss. 58-59.

*namusların, kesilen karı-kocaların, yağmayla giden mal mülklerin tasviri gayri-kabili tasavvur bir facia teşkil etmektedir”.*²³¹

General Suleyman Bey Efendiyev'in Şamahı'da katliam sonrası ifadesi şöyledir:

*“Şehirde cesetlerden hareket etmek imkansızdı. Her adımda Türklerin vahşice öldürülmüş cesetlerini görüyordum. Bir yerde gördüğüm dehşetli manzara hiçbir zaman aklımdan çıkmayacak. İki kişinin, öldürülmüş kadın ve erkeğin cesetleri üzerinde ikiye bölünmüş 3-4 yaşında çocuk cesedi konmuştu”.*²³²

Şamahı katliamından etkilenen 20. yüzyıl Azerbaycan aydını Cafer Cabbarlı, Ahmet ve Kumru²³³ hikayesini Şamahı olaylarına adanmıştır. Şamahı katliamı aynı zamanda Azerbaycan'ın Abbas Sıhhat gibi aydın bir şairini kaybetmesine yol açmıştır. Ermeni-Malakan birliklerine karşı savaşan Şeyh Şamahı isimli gizli gerilla grubu ise geceleri organize olarak Ermeni askerlerini hedef almaktaydı, ancak sayılarının çok az olmasından dolayı Lalayev bu birliğin üyelerini yakalattırıp darağacında astırmıştır.²³⁴

Soykırım öncesinde 15.000 nüfusu olan Şamahı'nın 1921'deki nüfus sayımında nüfusu 1.700'e kadar azalmıştır. OTK tarafından Şamahı katliamı hakkında 7 cilt halinde, 925 sayfalık belge toplanmıştır.²³⁵ Tüm eylemlerin direkt Bakü HKS'nin desteğiyle gerçekleştirildiğini ve Şamahı'da katliam yapılması için topçu takımları ile beraber makineli tüfekler gönderdiğini Şaumyan'ın bizzat kendisi itiraf etmiştir.²³⁶ Katliam sonrasında Şamahı'nın uğradığı zarar 1.000.000.000 ruble kadar olmuştur. Ancak tüm bu zorluklara rağmen Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a geldikten sonra on üçüncü piyade alayı 20 Temmuz 1918'de Şamahı'yı işgalcilerden kurtarmıştır.²³⁷

3.2.1. Şamahı Olaylarına Dair Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadeleri

3.2.1.1. Arşiv Belgeleri

²³¹ Abışov, Şamaxı, s. 57.

²³² Tahirqızı, s. 13.

²³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cəfər Cabbarlı. *Əsərləri*, (Ed. Asif Rüstəmli), Cilt: 1, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, ss. 235-238.

²³⁴ Rövsən Novruzovlu, “1918-ci İl. Şamaxı Mart Qırğınlarında Soyqırımı Aparan Erməni Daşnaklarına Qarşı Yaradılan İlk Partizan Dəstəsi”, *Respublika Qəzeti*, 30.03.2012, s. 6.

²³⁵ Nurlan, “Mart Soyqırımından 95 İl Ötdü”, *Yeni Azərbaycan Qəzeti*, Bakı, 02.04.2013, s. 5.

²³⁶ Abışov, Şamaxı, ss. 54-55.

²³⁷ Zülfüqarlı, s. 22.

Bakü şehrinde yaşayan Şamahılılar adından Hacı Soltan Zamanov, Hacı Mir İsmail, Mir Haşimov ve Meşedi Abdülhüseyin Nadirov devletin yetkili kurumlarına başvurmuştur. Polis tarafından ele geçirilen Stepan Lalayev'in elinde binlerce insanın kanı olduğu için, askeri mahkemede yargılanmasını rica etmişlerdir:

“Mart ayında çeteleriyle birlikte Şamahı'ya gelirken yol boyunca tüm yaşam alanlarını, köyleri yerle bir etmiş, şehrin tüm Türk erkeklerini doğramış, kız ve gelinlere kocaları ve babalarının gözleri önünde tecavüz etmişlerdir. Şamahı yağmalanmış, sonraysa yakılmıştır. 5.000 ev ve tüm camiler küle dönene dek yakılmıştır. Yalnız Realnı Mektep'in binası salim kalmıştır. Şamahı bu hadiseden sonra tam bir mezarlığı andırıyor. Tüm bu felaketi yapan Lalayev ve onun çetesi olmuştur. Böyle bir cani muhakemeden kurtulamaz. Bizim size arz ettiğimizi tasdik etmek için lütfen kendi tabiliyinizdeki bir kişiyi Şamahı'ya gönderiniz.

*29 Kasım 1918, Bakü”.*²³⁸

1919'un Temmuz ayında OTK soruşturma üyesi Novatski'nin raporunda; Stepan Lalayev ve diğerleri Şamahı şehri ve köyelerine önceden planlanmış ve sistematik şekilde binlerce askerden müteşekkil bir müfreze oluşturarak saldırmışlardır. Etnik ve dini zeminde düşmanlığa dayanarak yapılan bu katliamda kadın, çocuk, yaşlı fark etmeksizin insanların vahşice yok edilmesine yönelik eylemi gerçekleştiren kişiler OTK tarafından suçlu bulunmuştur. Katliamın gerçekleştirilmesi sürecinde top, makineli tüfek, tabanca, kılıç gibi silahlar kullanılarak öldürülen insanların kulakları ve burunları kesilmiş, gözleri oyulmuş, hamile kadınların karınları yırtılmış ve bebekler süngülere geçirilmiş, yüzlerce kadın ve kıza tecavüz edilmiştir. Şamahı şehrinin Türk mahalleleri ve kazanın Türk köyleri darmadağın edilmiş, kazada en az 13 cami harabeye dönüşmüştür. Şehrin uğradığı zarar 1.000.000.000 ruble aşmıştır. Tüm bunlara dayanarak:

“Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 21 Mart 1919 tarihli kararı ve Azerbaycan Adliye Bakanlığı'nın 25 Haziran 1918 tarihli 3166 sayılı maddesini esas alarak karar kabul ediyor: İsimleri yukarıda gösterilen suçlular Cinayet Kanunu'nun 13, 129, 922, 927, 1630, 1633, 1637, 1453 v 1607 maddeleri gereğince itham olunsunlar.

*Olağanüstü Tahkikat Komisyonu Başkanı: A. Hasmehmedov (imza)
Komisyon üyeleri: 4 üye (imzalar)”.²³⁹*

Müttefik ordunun Bakü'deki kumandanına gönderilen bir mektupta şahit ifadelerinin de tutarlı bilgileri doğrultusunda Stepan Lalayev, Samson Aspirov ve Saatsazbeyov'un komutasında gelen Ermeni birliklerinin camide saklanan kadın,

²³⁸ Qəniyev, ss. 118-119.

²³⁹ Qəniyev, ss. 63-64.

çocuk ve yaşlılara işkence ettiği ve şehirdeki tüm camilerin içindeki insanlarla birlikte bizzat Lalayev'in emriyle yakıldığını beyan etmiştir. Yine Lalayev'in emriyle Şamahı'da yaşayan kadınlar Ermeniler tarafından zapt edilen evlere götürülüp alıkonarak, evlerde zorbalıkla alkol içirilip dans ettirilmiş ve tecavüz edilerek öldürülmüşlerdir. Onlardan bazıları hançerlerle doğranmış, bazılarıysa balkondan atılmıştır. Osmanlı ordusu Şamahı'yı kurtardıktan sonra bu kadınlardan sadece 7'si sağ bulunabilmiştir.²⁴⁰

OTK'nın yürüttüğü soruşturma ve şahit ifadelerinin de doğrulamalarıyla Kozlu köyünde bulunan 280 evden 200'ünün yakıldığı, 60 köylünün ise katledildiği öğrenilmiştir.²⁴¹

3.2.1.2. Şahit İfadeleri

Muhammed Kerbelayı ifadesinde, katliam öncesinde Şamahı'ya Ermeni silahlı birliklerinin toplanmaya başladıklarını ve özellikle Kozluçay istikametinde hareket ettiklerini söylemiştir. Şehir halkından tanınmış kişilerin bu askerlerle görüşmesi neticesinde şehri her hangi bir tehlikenin beklemediği yönünde vaatler almışlardır. Ancak katliam başladığında Ermeni-Malakan birliklerinin Kozluçay'dan Şamahı yönüne toplarla bomba yağdırmaya başladıklarını ve insanları amansızca katlettiklerini dile getirmiştir. Şehirden kaçanlar ise Kafkas İslam Ordusu Şamahı'yı kurtardıktan sonra geri gelebilmişlerdir.²⁴²

Ağasadık Gerybeyli, (sanatçı) insanların çoğunun Ermeni ve Malakan din adamlarının sözlerine inanarak katliam olmayacağı kanaatine vardıklarını anlatmıştır. Ekim 1918'de Şamahı'ya döndüğünde ise tüm şehrin tahrip edildiğini, mimari yapıların hemen hemen hepsinin zarar gördüğünü Abbas Sıhhat, Mirze Alekber Sabir gibi 20. yüzyıl Azerbaycan aydınlarının evlerinin yağmalanıp yakıldığını gördüğünü anlatmıştır. Sanatçı, bunları Azerbaycan ilmine, edebiyatına ve aydınlanmasına karşı bir vandalizm harekâtı olarak görmüştür.²⁴³ İnsanların kandırıldıkları yönünde ifade veren diğer bir Şamahı sakini Meşhedi Allahverdi de eğer insanlar din adamlarının

²⁴⁰ Qəniyev, s. 65.

²⁴¹ Qəniyev, s. 85.

²⁴² Qəniyev, ss. 105-106.

²⁴³ Qəniyev, ss. 20-21.

sözlerine güvenmeyip şehri terk etseydi şehrin, %70-80'i bu katliamdan kurtulacaktı demiştir.²⁴⁴

Albay Perviz Alyaberyov, olayları babasının anlattıkları üzerinden ele alarak yetkili kişileri Ermenilerin 1905-1907 olaylarının intikamını almak için geldiklerine inandıramadıklarını ve Lalayev'in onlara aynı şehrin sakinleri olduklarını dost ve komşu olduklarını söylemesini anlatmıştır.²⁴⁵

Olayları annesinin hatıralarından anlatan Umut İsrailov, kadın ve çocukların uğradığı dehşet verici katliamları aktarmıştır. Bebekleri annelerinin gözleri önünde öldürdüklerini, daha sonra ölü bebekleri süngüyle annelerinin göğüslerine saplayarak iliştiirdiklerini bildirmiştir. Daha sonra Molla Musa isimli ihtiyarın, Ermeni cenahı tarafından Kuran'ı yırtıp ayaklar altına almaya zorlanması, mollanın buna karşı çıkması üzerine süngüyle vücudunun delik deşik edilerek yanan caminin içine atıldığını anlatmıştır.²⁴⁶

Aliğa Şeyh Mövsüm oğlu:

*“Dayım derdi ki, Şamahı'yı yerle bir etmişlerdi. Sokaklarda kesilmiş kafalar, kafalardan ayrı düşmüş cesetler, göğsü, saçı kesilmiş kadınlar cesetleri, göğsü hançerle, kafası kurşunla parçalanmış çocuk cesetlerinin haddi hesabı yoktu. En dehşetlisi ise şehrin mahalle camisine saklanan insanları oracıkta diri diri yakmışlardı”.*²⁴⁷

Şamahı'nın en çok katliama uğrayan köylerinden biri Arapkadim köyü olmuştur. Köyün muhtarı 1918'in martında köye saldıran Ermenilerin 200 erkek, 100 kadın ve 78 çocuğu öldürdüklerini ve yağmalanan, yakılan mülkler, çalınan hayvan ve erzaklarla birlikte köyün uğradığı toplam zararın 6.474.000 ruble olduğunu anlatmıştır.²⁴⁸

3.3. GUBA KATLIAMI

1905 yılı çatışmalarında 100'den fazla insanın hayatını kaybettiği ve işkencelere uğradığı Guba şehri, 1918'de de on binlerce sivil insanın öldürüldüğü soykırıma maruz kaldı. Karabağ'da Ermeni-Türk Muharebesi sırasında silahlı çetelere önderlik eden Hamazasp Srvandzyan, yardımcısı Nikolay'la birlikte Mayıs

²⁴⁴ Qəniyev, s. 20.

²⁴⁵ Qəniyev, s. 22.

²⁴⁶ Qəniyev, s. 25.

²⁴⁷ Qəniyev, s. 26.

²⁴⁸ Qəniyev, s. 91.

1918'de Taşnaksütyun Partisi'nin çıkarları doğrultusunda ve bizzat Stepan Şaumyan'ın emriyle Guba'da Türklerin katledilmesi için görevlendirildi.²⁴⁹

Hamazasp'tan önce Bakü HKS, Guba'da Sovyet hükümetinin kurulması için David Aleksandroviç Gelovani isimli şahsı görevlendirir. Gelovani yolda 2.000 kişilik askeri birlikle Guba'ya doğru hareket etmeye başlar. Bakü'de yaşanan katliamlardan haberdar olan insanlar ise askeri birlikleri gördüklerinde yaşam alanlarını terk ederek kaçmaya çalışırlar ancak Gelovani onları durdurarak herhangi bir tehlikeyle karşı karşıya olmadıklarını bildirir.²⁵⁰ Gelovani Guba'ya geldiğinde Guba şehir yönetimi ve yerli halk Bakü ve Şamahı'daki olaylardan dolayı Türklerin Ermenilerin evlerine saldırarak yağmalaması üzerine Guba Ermenilerinin zarar görmemesi için onları Türklerden izole etmek için cezaevlerinde tutulduklarını görür, Ermenilerin güvende olduğunu belirterek cezaevlerinden çıkarır. Gelovani Guba'ya geldiğinde yetkililere hükümetin gönderdiği ultimatomu sunar. Şahit ifadelerine göre şehir halkı en az 24 saat süre talep etseler de Gelovani onlara düşünüp karar vermeleri için iki saat süre tanır.²⁵¹ Bakü ve Şamahı'da Sovyet hükümeti kurulması adı altında yaşananları ve on binlerce insanın katledildiğini bilen Gubalılar, Gelovani'nin taleplerini kabul eder ve şehrin din adamları Sovyet rejiminin şeriate aykırı olmadığı yönünde karar alırlar. Bu sayede 23 Nisan 1918'de Guba'da Sovyet hükümeti kurulur, Gelovani ise şehir yetkilisi olan birkaç kişiyi öldürterek kendini kaza komiseri ilan eder. Ancak 9 gün sonra yeni yönetimi kabul etmeyen, çevredeki köylerden gelerek toplanan Lezgiler²⁵² Guba'ya saldırırlar. Ağacanyan'ın komutanlığında Gelovani'ye yardıma gelen 150 kişilik Ermeni birliği ile Lezgiler arasında çatışmalar başlar. Üç gün devam eden çatışmalar neticesinde Lezgiler, Ermenileri Guba'dan kovarlar. Bu kanlı çatışmalarda 200 Lezgi, 70 adet de sivil hayatını kaybeder. Ağacanyan'ın birliği ise geri çekilirken şehrin çeşitli yerlerinde 58 sivil öldürür, Kaza Dairesi, Şehir Duması ve mahkeme binalarını ateşe verirler.²⁵³

²⁴⁹ Ali Erdinç, "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Azerbaycanda Yaşanan Ermeni Vahşeti ve Guba Katliamı", **Diplomatik Gözlem**, Haziran 2017, s. 4.

²⁵⁰ Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, **Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman Qırğınları Sənədlərdə**, Heydər Əliyev Fondu, Bakı, 2013, s. 60.

²⁵¹ ACDA, f. 1061, l. 1, d. 96, ss. 14-16.

²⁵² Lezgiler; Yoğun olarak Dağıstan'ın güneydoğusu ve Azerbaycan'da yaşayan Müslüman Kafkasya halkı.

²⁵³ Tohidi, Quba, ss. 61-63.

Gelovani'nin Guba'dan, mağlubiyet alarak ayrılması üzerine Stepan Şaumyan Kızıl Ordu adı altında Bakü HKS Harbiye Nazırı Kurganov tarafından düzenlenen ve tamamı Ermenilerden oluşan 3.000 kişilik ceza birliğini, Hamazasp'ın önderliğinde Guba'ya gönderdi. Ermeni askerleri Guba'ya giderken, yollarda köylere saldırdı, evleri talan etti ve barış için karşılarına gelen tüm insanları öldürdüler. 1 Mayıs 1918'de Hamazasp'ın birliği ile şehre 3 ayrı istikametten girmesi ile ceza birliği şehri muhasaraya alarak giriş ve çıkışları kapattı, şehrin güvenlik güçlerinden sorumlu 26 memurunu ise öldürdü.²⁵⁴ Ardından şehri 4 karargaha ayırdılar:

1. *“Karargâh Leontyev Bağının yanına*
2. *Karargâh Ermeni kilisesi çitlerinin yanına*
3. *Karargâh dağda-Müslüman kabristanlığı yanına*
4. *Karargâh ise Yahudi kasabasının tepesine kuruldu”.*²⁵⁵

Şehre girer girmez Ermeni birlikleri kadın ve çocuk ayırt etmeden 713 kişiyi öldürmüş, ikinci günün sonunda ise 1 ve 2 numaralı komuta merkezlerinde insanların katledilmesiyle birlikte öldürülen sivillerin sayısı 1.012'ye ulaşmıştır.²⁵⁶ Ermeni askerleri olayları fanatik dindarlar arasındaki mezhepsel çatışma gibi göstermek amacıyla şehrin Sünni ve Şii Müslümanlarını karşı karşıya getirerek birbirlerine ateş etmelerini emretmiştir. Ancak birbirlerine ateş etmeyi reddeden Sünni lideri Lezgi Muhammet ile Şii lideri Meşedi Mirsadık'ın birer Ermeni'ye ateş etmesi üzerine her iki ihtiyara da işkenceler ederek öldüren Ermeni askerleri, yüzlerce kadın ve çocuğun da içinde bulunduğu sivil makinelili tüfek ile kurşuna dizmişlerdir. Ermeni askerleri, 20'den fazla din adamının ölüm emrini vermiş, bunun yanı sıra Guba'nın seçkin sakinlerinden olan Kerbelayı Muhammed'in 14 aile üyesini katletmiş, Mehmet Resul Mahmut oğlunun 3 bebeğinin ve eşinin kafasını kesmiş ve Kerbelayı Abuzer'in 2 kız bebeğini hançerle doğramışlardır.²⁵⁷

Ermeni askerleri Guba Ermeniler'inden olan Arutyun Ayrapetov aracılığıyla şehri öğrenerek özellikle Guba'nın merkezi kısımları olan; Pazar, Bulvar, Komendant ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov mahallelerinde katliamlar düzenlemişlerdir. Şehir halkı taşıyabildiği kadar eşyasını alarak kuzeye, Derbent

²⁵⁴ Beşir Mustafayev, “Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 30, Konya, 2011, s. 344; Tohidi, Quba, s. 66.

²⁵⁵ Tohidi, Quba, s. 64.

²⁵⁶ Şihaliyev, Azerbaycan, ss. 21-22; Mehdiyev, Cilt: 1, ss. 117-118.

²⁵⁷ Ə. Abdullayev, s. 37.

(Dağıstan) istikametinde kaçıma çalışmıştır. Ceza birliği ise bu mahallelerde 2.746 kişiyi işkencelere maruz bırakarak katletmiştir. Burada göğüsleri kesilmiş 15 kadın, kafaları kesilmiş 8 genç ve derileri yüzülmüş 6 din adamının cesedi bulunmuştur. Ermeni Kilisesi Meydanında ise 150 Türk sivil katledip cesetlerin bir kısmını caminin yanında, bir kısmını da çöplüklerin yanında üst üste yığılmışlardır. 8-9 yaşlarında 12 çocuğun ve 16-17 yaşlarında 16 çocuğun kafalarını keserek, Gudyalçay Nehrinin yakınlarındaki Kızıl Kaya'dan aşağı atmışlardır.²⁵⁸

Ceza birliğinin insanları katletmesini engellemek için Guba'nın Alpan ve Digah köylülerinden oluşan gönüllüler, Hamazasp'la çatışmalara girdiler. Ancak sayıca üstün olan Ermeni askerleri Gubalıları mağlubiyete uğratmayı başardılar. Lezgiler'den oluşan gönüllü birliklerini Digah ve Huçbala köyleri arasındaki dereye sıkıştıran Ermeni askerleri gönüllülerin tamamını katletti. Bu olaydan sonra bu dere Kanlı Dere ismini aldı.²⁵⁹ Şehirde ise Gubalı Türklerden oluşan 150 kişilik silahlı gönüllüler saldırıya geçerek 12 Ermeni askerini öldürdü. Bu olaydan sonra Ağacanyan'la konuşmaları için elçiler göndererek Şihaliyev'in makalesinde belirttiği talepleri ileri sürdüler:

1. *“Katliamlar derhal durdurulsun*
2. *Cenazelerin gömülmesine inkân sağlansın*
3. *Ermeni çeteleri derhal şehri terk etsin*
4. *Bu talepler yerine yetirilmezse, Ermeniler halkın hücumuna maruz kalacaktır.”*²⁶⁰

Bu talepleri öfkeyle karşılayan Ermeniler elçilerden ikisini de öldürerek Türklere gözdağı verdiler. Guba'da Ermeni mezalimine karşı mücadele eden diğer bir Türk örgütüyse Alibey Zizinski'nin başkanlığını yaptığı “Uçagan” örgütü idi. AHC kurulana kadar Bakü HKS emrindeki Taşnaklara karşı Türklere yapılan katliamların önlenmesi için mücadelelerini devam ettirdiler.²⁶¹

Sonuç olarak 1 Mayıs 1918'den itibaren tamamı Ermenilerden oluşan Kızıl Ordu tarafından başlatılan toplu soykırım 9 gün aralıksız devam etmiş, 2.000'den fazla sivil Türk etnik katliama maruz bırakılmıştır. Ermenilerin Müslüman Türklerin mukaddes kitabı olan Kuran-i Kerim'i ayakları altında ezmeleri, Guba-Haçmaz

²⁵⁸ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, (Yayınlanan Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 139.

²⁵⁹ Tohidi, Quba, s. 79.

²⁶⁰ Şihaliyev, Anton, s. 345.

²⁶¹ Vugar Akifoğlu, “Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)”, **DTCF Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 2, 2017, s. 787.

topraklarında 26 camiyi yakmaya çalışmaları, insanların maddi varlıklarını yağmalamaları, manevi değerlerinin de ayaklar altına alındığının en somut göstergesidir. Guba'nın sadece merkezi kısımları değil, çevredeki 122 köyü (onlardan 35'i bugün de mevcut değil) de askerler tarafından yağmalanıp yakılmış, bu köylerde 53 kişi yaralanmış, 60 kişi ise hayatını kaybetmiştir. Hamazasp ve ceza birliği yağmalayıp yaktıkları imaretlerden 4.000.000 ruble değerinde nakit para, altın ve kıymetli eşyalar çalmış, bunun yanı sıra 25.000.000 ruble değerinde çeşitli eşya ve değerli mallara el koymuş ve toplamda Guba kazası 58.121.059 ruble değerinde zarara uğramıştır.²⁶² Türklere karşı yapılan katliamlar Eylül'e kadar devam etmiş ve Guba kazasında soykırıma uğrayan Türklerin sayısı 36.782'ye ulaşmış, 568 kişinin kafası kesilmiş, 151 bebek, çocuk ve kadın hançerlerle, süngülerle öldürülmüş, bu şekilde 5.000 kişi insanlık dışı işkencelere maruz bırakılmıştır. Mustafayev; Nuri Paşa kumandanlığında Azerbaycan'a gelen Kafkas İslam Ordusu'nu²⁶³ karşılayan Gubalıları hakkında şöyle yazmıştır:

*“Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu 10 Mayıs tarihinde Guba iline gelişinde Azeri Türkleri tarafından sevinç gözyaşları ile karşılanmıştır. O, 22 Azeri Müslüman Türk Askerinin Ermenilerce öldürülerek, kanlı şehit gömleğini alnına koyup öperek: “Yenilmez Türk Askeri” dediği sözleri hem eskilerin hafızasında hem de arşiv belgelerinin ciltlerinde saklıdır”.*²⁶⁴

1918'in Aralık ayından itibaren Gence Daire Mahkemesi üyesi Andrey Fomiç Novatski, yardımcısı Eyüp Bey Hanbudagov ile birlikte OTK bünyesinde Guba'da da gerçekleşen Nisan-Mayıs olaylarının araştırılması için şehre geldiler. Novatski, soruşturma süresince hadiselerin cereyan ettiği yerleri gözlemledi ve şahit ifadelerini dinledi. Elde edilen belgelerle Guba hadiseleriyle ilgili 3 cilt 451 sayfadan oluşan “Guba şehrinin ve kaza köylerinin yağmalanması, ismi geçen şehir ve köylerin ahali üzerinde gerçekleştirilen şiddet suçları hakkında rapor” hazırladı.²⁶⁵ 12 Aralık 1918'de başlatılan bu soruşturma 1920'nin Nisan ayına kadar devam etti. OTK başkanı Hasmehmedov Guba'yla ilgili şöyle der:

“Sayın başkan!

²⁶² Nurlan, s. 5; Mustafayev, Anton, s. 346; Mehdiyev, Cilt: 1, s. 118.

²⁶³ Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejdet Karaköse, **Nuri Paşa**, 1. Baskı, Ankara, Ötüken Neşriyat, 2012.

²⁶⁴ Mustafayev, Kuzey, ss. 141-142.

²⁶⁵ Tohidi, Quba, s. 82; Vaqif Abışov, “Quba Qəzasında Türk-Müsəlman Soyqırımı”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, s. 96.

*OTK üyeleri! Size malum olduğu gibi, Ermeni ceza birlikleri Bakü'deki Mart katliamlarının daha şiddetli bir devamını Guba kazasında gerçekleştirmiştir. İnsanlar amansızca katledilmiş, azap ve eziyetlere maruz kalmıştı. Kan su yerine akıtılmış, sadece Guba şehrinde 3.000'den fazla bebek işkencelerle öldürülmüş, şehrin büyük bir kısmı mezarlığa dönüşmüştür”.*²⁶⁶

1 Nisan 2007'de Guba şehrinde Gudyalçay çevresinde yapılan kazı işleri esnasında 50'den fazla çocuk ve 1918'de katledilen 100'ün üzerinde kadın cesedi olmakla birlikte, 400'den fazla insan kemiği bulunmuştur.²⁶⁷ Öldürülen kişilere ait buluntuların bazılarında; kafataslarına çivi çakılmış, kemiklerinde delici, delici-kesici, geniş ve derin iz bırakan yüzeylere sahip kör aletlerin tesiriyle ortaya çıkmış çok sayıda işkence kaynaklı şiddet belirtilerine rastlanmıştır.²⁶⁸

3.3.1. Guba Olaylarına Dair Arşiv Belgeleri ve Şahit İfadelerinin Değerlendirilmesi

3.3.1.1. Arşiv Belgeleri

Novatski'nin rehberliğinde 11 Aralık 1918'de OTK bünyesinde yürütülen Guba olaylarıyla ilgili soruşturma belgelerinin bir kısmı, Azerbaycan Devlet Arşivi'nde yer almaktadır. Novatski'nin 12 Aralık'ta OTK'ya geçtiği ilk bilgilerde; 1 Mayıs'ta Hamazasp'ın birliği Guba'ya girdiği sırada, burada tahmini 20.000 kişi ve 10.000 evin bulunduğu, Pazar, Bulvar, Komendant ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov mahallelerinde, Türklere ait 200 kadar mesken ve buna benzer diğer binaların yakıldığı ve dağıtıldığı yanı sıra Guba şehir yönetimi binasının yakıldığı, ayrıca Ermeni askerlerinin camileri yakma girişiminde de buldukları fakat bunun son anda önlendiği bilgileri bulunmaktadır.²⁶⁹ 22 Aralık 1918'de Guba şehir reisi Ali Abbas Bey Alibeyov ve Eyüp Bey Hanbudagov'un iştiraki ile Ermeni birlikleri tarafından şehrin kuzey kısmında yağmalanıp yakılan evlerin gözlemlenmesi ve

²⁶⁶ Mehdiyev, Cilt: 1, s. 119.

²⁶⁷ Toğrul İsmayıl, “31 Mart Soyqırımı Üzerine Düşünceler”, **TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü**, Cilt: 1, Sayı:17, Kış 2017-2018, s. 40; Abışov, Quba, s. 104; Hasanoğlu ve Süleymanlı, s. 300.

²⁶⁸ “1918-ci ilin Quba Qırğını Əvvəlcədən Planlaşdırılmış və Düşünülmüş Formada Həyata Keçirilən Soyqırımı Cinayətinin Bir Mərhələsidir”, **Səs Qəzeti**, Bakı, 01.04.2011, s. 5; İbrahim Erdoğan, “Ermeni Vahşətinin Gerçek yüzü; Quba Gerçeği”, **Haber7.com**, 16.12.2014, <https://web.archive.org/web/20141216234925/http://www.haber7.com/yazarlar/ibrahim-erdogan/1248545-ermeni-vahsetinin-gercek-yuzu-quba-gercegi>, (08.04.2019).

²⁶⁹ ACDA, f. 1061, l. 1, d. 96, ss. 1-2.

fotoğraflarının çekilmesine ilişkin OTK yönetimine protokol gönderildi. Bu belgede; Kaza Daire Binası'nın ve Milli Müslüman Komitesi'nin de yer aldığı Müslüm Bağirov'un evinin, Bulvar sokağında Türklere ait 2 ve Ermenilere ait 30 evden 8'i olmak üzere toplamda 10 evin, Ermeni Ter-Sarkisov'a mahsus Sulh şubesi binasının, Pazar sokağında Türklere ait 34 evin, Küçük Kabristanlık sokağında din adamı Molla Sahip Efendiyev'in, Büyük Kabristanlık sokağında ise Türklere ait tüm ev ve yapıların yakıldığı bilgileri yer almaktadır. Ayrıca şahit Alibeyov'un protokolde bildirdiğine göre Guba'da yaşayan Ermeni meskenleri, Ceza Birliği şehri terk ettiğinde Ermenilerin bizzat kendileri tarafından yakılmıştır.²⁷⁰

Novatski'nin Guba olaylarıyla ilgili nihai raporunda, hem gözlemlerden elde edilen sonuçlar, hem de şahit ifadeleri göz önünde bulundurularak, Guba katliamının özeti OTK'ya sunulmuştur. Bu belgede Gelovani'nin Guba'yı terk etmesinin ardından yaklaşık 2 hafta sonra, yani 1 Mayıs 1918'de Hamazasp ve yardımcısı Nikolay'ın komutasında, sadece Ermenilerden oluşan ceza birliğinin şehri kuşattığı açıkça belirtilmiştir. Şehir dört bir yandan top ve makineli tüfeklerle ateş altına alınmıştır. Novatski'nin raporunda Ermeni askerlerinin bebeklere, kadınlara, yaşlı ve engelli insanlara yaptığı işkencelerden de bahsedilmiş ve şehirde, isimleri aileleri tarafından saklı tutulan 100 kadar kadına tecavüz edildiği belirtilmiştir. Askerlerin şehrin ihtiyarlarına kendileri için Türk kadınlarının seçilip getirilmesi isteğine karşı çıkan Ali Paşa Kerbelayi'nin, oğlunu öldürmeden önce babasının önünde gözlerini oymaları, ardından suratını ve karnını süngülerle delerek vahşice öldürdükten sonra babasını da öldürmelerini Novatski'nin soruşturması sırasında şahit ifadeleri doğrulamıştır. Bununla da kalmayıp barış sağlanması için gönderilen beyaz bayraklı elçileri de katletmişlerdir. Raporunda bu gibi olayların bir örneği olarak Deveci Pazar ve Kızıl Burun köylerinden seçilerek gönderilmiş 15 kişilik ihtiyar heyetini de anında öldürmeleri gösterilmiştir. Raporun sonunda Novatski Gelovani'den aldığı ifade doğrultusunda Guba'ya gönderilen 2.000 kişilik ceza birliğinin diğer memurların onayı alınmadan direk Şaumyan'ın emri ve Hamazasp'ın öncülüğünde Guba'ya gönderildiğini ve bundan dolayı cinayet suçlarının infazı kanununun 13, 129, 927,

²⁷⁰ ACDA, f. 1061, l. 1, d. 96, ss. 109-110.

1633, 1634, 1453 ve 1607'nci maddeleri gereğince yargılanmaları gerektiğini arz etmiştir.²⁷¹

Kasım 1919'da Azerbaycan hükümeti Olağanüstü Tahkikat Komisyonu bünyesinde Novatski'nin yürüttüğü soruşturma esas alınarak tuttuğu raporda; Guba şehrinin ve kazaya bağlı köylerin yağmalanması, sivil insanlara karşı etnik-dini düşmanlık zemininde önceden planlanarak Türk halkının katledilmesi ve mülkerinin yağmalanıp yok edilmesi amacıyla 2.000 kişilik silahlı birliğin müdahalesine ilişkin, bilgilerin neticesinde tespit edilen failer ve uygulanacak yaptırımlar, şu şekilde yerini almıştır;

“Hamazasp, Nikolay, komiser Velunts, Arutyun Ayrapetov, berber Cavad Arutyunov, vetege sahibi Avakov'un oğlu Avakov, öğrenci Emircanovlar, tüccar Mirze Emircanov'un kardeşi oğulları, Mirze Emircanov'un kendisi, meyhane sahibi Melikov, Grigori'nin oğlu Vartan, Mirzecan'ın torunu Arutyun, deyrman sahibi Avakov, Vartan Avakov, Arutyun Baba oğlu, Aleksandr Mukasyans, Tatevos Yakup oğlu, Babacan oğlu ile ve Arutyun Karapet oğlu iki oğlu ve kardeşinin oğlu ile birlikte, Ceza hakkında Kanun Yasası'nın 13, 129, 922, 927, 1630, 1633, 1634, 1453 ve 1507ci maddeleri ile itham edilerek, suçlu kısmında mesuliyete celp edilsin.

Olağanüstü Tahkikat Komisyonu Başkanı: A. Hasmehmedov (imza)

Komisyon üyeleri: Mihaylov, Aleksandroviç, Novatski (imzalar)

Kalemle not: Alekber Hasmehmedov (vefat etmiştir)”.²⁷²

3.3.1.2. Şahit İfadeleri

Hacı İsmayıl Orucov'un (55 yaşında, okur-yazar) Novatski'ye verdiği ifadesinde, Gelovani'nin kurduğu Sovyet hükümetine kazanın uzak köylerinin tabi olmadığını ve 2 gün sonra şehre 2 Lezgi, birkaç Rus ve Gürcü, çoğunlukla da Ermenilerden oluşan 200-300 kişilik birliğin geldiğini, fakat insanları öldürmediğini sadece kışkırttığı ve hakaret ettiğini bildirmiştir. 10 gün sonra Lezgilerin, Yahudi kasabası yönünden saldırıya geçerek 3 gün devam edecek çatışmaların neticesinde Gelovani ve birliklerini şehirden atabildiklerini anlatmıştır. Ayrıca Hamazasp'ın ceza birliği şehre yaklaştığında ise dağlara kaçtığını ve birlik şehri terk ettikten sonra tekrar geri döndüğünü bildirmiştir. Ölülerini defneden din adamlarından duyduğu kadarıyla 2.800 kişi toprağa verilmiştir. Kendisi de bizzat Muhammed Resul

²⁷¹ ACDA, f.1061, l.1, d. 95, ss. 5-8.

²⁷² ACDA, f.1061, l. 1, d. 95, ss. 9-10.

Mahmud oğlunun karnı yırtılmış cesedini, hançerle öldürülmüş eşini ve kafaları kesilmiş 3 çocuğunun cesedini bizzat gördüğünü ifade etmiştir.²⁷³

Hacı Hidayet Musa oğlu (60 yaşında, okur-yazar) Gelovani'ye; şehre Ermenileri sokmamalarını, aksi takdirde hepsini öldüreceklerini söylemiş ve Gelovani'den de teminat almasına rağmen 2 gün sonra birliğin şehre girip, birkaç kişiyi öldürerek yönetimi ele geçirdiklerini anlatmıştır. İfadesinin devamında Hamazasp'ın birliğinin daha ilk günde 1.500 kişiyi katlettiğini, sokaklarda işkencelerle öldürülmüş onlarca insan cesedi gördüğünü ve kendi kardeşinin de olayların dehşetine kapılarak, korkudan öldüğünü belirtmiştir.²⁷⁴

Meşedi İbad Bağirov, (45 yaşında, okur-yazar değil) sokakların erkek, kadın ve çocukların cesetleriyle dolup taşıdığını, kendi annesinin korkudan duyma ve görme yetisini kaybettiğini, kız kardeşinin ise yine endişe ve korkudan öldüğünü belirtmiştir.²⁷⁵

Mehmet Musa Mehmet Ali oğlu, (24 yaşında, okur-yazar) ise:

*“Ben Ermenilere Müslümanları neden öldürdüklerini sordum. Onlar bana dedi ki, Türklerin öldürdüğü Türkiye Ermenilerinin intikamını alıyorlar ve bizim hepimizin katledilmesi gerekiyor”.*²⁷⁶

Meşedi Sultan Askerov (42 yaşında, okur-yazar), kendi ifadesinde 100 kadar kadının tecavüze uğradığını, bu kadınlardan bazılarının hamile kaldığını, bazılarının ise öldüğünü, ancak akrabaları ve aileleri tarafından isimlerinin gizli tutulduğunu vurgulamıştır. İfadesinin devamında Hacı Muhammed Kasım Hacıağa Rahim oğlunun evinde saklanan kadınlarında tecavüze uğradığını ilave etmiştir. Ermenilerin Türkleri öldürme nedeninin 1905'te öldürülen Ermenilerin intikamı için olduğunu, ama Guba'da 1905 olaylarında bir tane bile Ermeni'nin öldürülmediğini ifade etmiştir.²⁷⁷

Ali Abbas Bey Alibeyov, (49 yaşında, Guba şehir reisi) kendi ifadesinde ölülerin defnedilmesi için Hamazasp'la görüşmeye gittiğinde Hamazasp'ın onu da alarak şehir camisi yanında götürdüğünü ve orada toplanan Türklere dönerek şöyle dediğini aktarmaktadır:

²⁷³ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 14-16.

²⁷⁴ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, s. 17.

²⁷⁵ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, s. 18.

²⁷⁶ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 22-23.

²⁷⁷ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 28-30.

*“Ben aslen Erzurumluym. Uzun süre Türklere karşı savaştım. Ben Ermeni halkının kahramanıym ve onun çıkarlarının savunucusuyum. Ben kendi ceza birliğimle buraya Sovyet hükümeti tarafından iki hafta önce burada öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim. Sizin musibetiniz ben yarın dağa çıktığımda (bu zaman elini topların durduğu dağa doğru uzattı) başlayacak. Yarın ben dağa çıkacağım ve şehri bombalayarak temelinde dek yeryüzünden sileceğim. Şu an benim Digah ve Alpan köylerinde savaşlarım devam ediyor. Sonra sizi ateşe vererek Üçgün ve Kımıl köyelerine geçeceğim. Şah Dağ’a varacağım ve siz o zaman anlayacaksınız Ermenileri öldürmeyin ne demek olduğunu. Ben buraya disiplin ve Sovyet hükümeti kurmak için değil, öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderildim”.*²⁷⁸

Olayların dokuzuncu gününde yeniden Hamazasp’ın yanına gittiğinde ise Arutyun Ayrapetov isimli şahsın Hamazasp’a ilettiği raporunda 3.000.000 ruble nakit para, 6.000.000 ruble değerinde değerli eşya ve kadınların ziynet eşyalarının çalındığını, öldürülen her Ermeni için 200 Türk öldürüldüğünü, her Ermeni kadınına karşılık 75 Türk kadınına tecavüz edildiğini ve 90 evi yaktıklarını anlattığını duymuştur. Ermeniler Guba’yı terk ederken, Yahudilere Türklerin ve Lezgilerin onları katledeceğini söylemeleri üzerine Yahudiler arasında panik yaşandığını ve 6.000 Yahudi’nin şehri terk ettiği de Alibeyov’un ifadesinde yer almaktadır. Alibeyov, Guba’da yaşananların aslını öğrenmek için Şaumyan’la görüşmesinde Şaumyan’ın tebessüm ederek “Türkler yüz binlerce Ermeni katletmişler, Ermeniler Guba’da iki Türk öldürdüğünde Türkler şikayet ediyor ve göz yaşı döküyorlar” demiştir.²⁷⁹

Meşedi Hamdulla Aliyev (40 yaşında, okur-yazar), ifadesinde Guba’ya Gelovani ile birlikte Bolşevik Mir Cafer Bağirov’un da geldiğini bildirmiştir. Daha sonra ceza birliğinin uyguladığı katliamdan sonra, şehirde gördüğü cesetlerin 3/2’sinin kadın ve çocuk cesetleri olduğunu, birçok kadın cesedinin göğüslerinin kesilmiş olduğunu ve cesetlerin genelini hançer ve süngülerle tanınmaz hale getirildiğini dile getirmiştir.²⁸⁰

Meşedi Molla Yusuf’un (60 yaşında, din adamı) anlattıklarına göre onlar Ermenilerle barış için görüşmeye gidecekken daha önce bu niyetle giden 15 köy sakininin öldürüldüğünü bildikleri için bekleme kararı almışlardır. İfadesinin devamında ise Hamazasp’ın cami yanındaki konuşması esnasında Ermeni askerlerin

²⁷⁸ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 34-39.

²⁷⁹ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 34-39.

²⁸⁰ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 41-43.

Demirci Muhammed Ali'nin evindeki babasının ve kocasının ölümüne ağlayan kadınlara tecavüz etmeye çalıştıklarını anlatmıştır.²⁸¹

İsmayıl Kerbelayı Mehmet Tağı oğlu, (7 yaşında, oku-yazar değil) saklandıkları evde yeni doğmuş bebeğe de acımayarak annesi hariç tüm ailesinin katledildiğini, kendisinin omzundan hançer yarası alarak cesetlerin arasında annesinin 4 gün, kendisinin 5 gün korkudan yatmak zorunda kaldığını anlatmıştır. Babasını da kaybettiklerinden dolayı geçimlerini sağlayamadıklarını ve öldürülen tüm cesetlerin, aynı şekilde evlerinin de soyulduğunu ilave etmiştir.²⁸²

David Aleksandroviç Gelovani, tüm olayların sonrasında Novatski'ye verdiği ifadeye Guba'da Sovyet yönetimi kurduktan sonra Gubalıların ondan askeri yardım istediğini ve bu istek doğrultusunda Bakü yönetimine telgraf göndererek yardım istemesinden bahsetmiştir. Buna karşılık Bakü HKS yönetimi 187 kişiden oluşan birlik göndermiştir. Gelovani ifadesinde bu birliği herhangi bir kanun dışı eylem yapmaktan her zaman uzak tutmak için elinden geleni yaptığını bildirmiştir. Lezgilerin saldırısından sonra Poruçik Ağacanyan'ın, tamamı Ermenilerden oluşan askerleri ile mağlup olduktan sonra geri çekilmiş ve Hamazasp sivil insanları katlettikten sonra Mir Cafer Bağirov aracılığıyla şehir halkı ondan yardım istemiştir. Caparidze'den yetkileri aldıktan sonra Guba'ya gelerek Hamazasp'a ceza birliğini şehirden çıkarmasını teklif etmiş ve Hamazasp'ın yardımcısı Velunts olayların aslının Sünni-Şii çatışması olduğunu, şehri de onların yakıp yıktığını söylemiştir.²⁸³ Gelovani son olarak Hamazasp'ın, Haçmaz'da öldürdüğü 35 arabacının cesetlerini bizzat gördüğünü ve ceza birliğinin tamamının Taşnak Ermenilerinden oluştuğunu doğrulamıştır.²⁸⁴

Şahitlerin ifadelerinde belirttikleri ortak beyanlara bakıldığında; Ermenilerin tüm evlerini, ceza birliği gelmeden önce Türklere satmış olmaları, birlik geldikten sonra da bu evlerin yağmalanıp yakıldığı, bazı kişilerin Ermenilerin 1905 olaylarının intikamını aldığını söylemesine rağmen Guba'da 1905 olaylarında bir tane bile Ermeni'nin zarar görmediği, Mir Cafer Bağirov'un olayların başında Bolşeviklerin

²⁸¹ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 47-49.

²⁸² ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 58.

²⁸³ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 62-65.

²⁸⁴ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96, ss. 118-119.

tarafında olması ve ceza birliği şehri terk ettikten sonra Guba'da yönetimi devr alan Gürcülerin onlara iyi davranması olarak göze çarpmaktadır.²⁸⁵

3.4. REVAN-ZENGEZUR-NAHÇIVAN BÖLGESİNDE KATLIAMLAR

Türkmençay Antlaşmasından sonra Ermenilerin en çok yerleştiği bölgeler olan Revan ve Zengezur-Nahçıvan bölgesinde, Türklere nazaran halen daha çoğunluk teşkil edemeyen Ermeniler burada da Türkleri katletmeye başladılar. Karabağ, Revan ve bu bölgedeki diğer toprakların Ermenilerin yönetimine verilmesi planları daha 1914'te başladı. Savaş döneminde Rusya'nın tamamında 200.000'den fazla Ermeni seferberlik ilanı olunduğunda orduya alındı. Hali hazırda 6.000 kişilik gönüllü Ermeni asker ve subay ise Revan valiliğinde hizmet etmekteydi.²⁸⁶ 1917'nin ilk çeyreğinden itibaren siyasi karışıklık döneminde Rusya'nın tamamında Azerbaycan'ın Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ bölgelerinde çifte yönetim rejimi kuruldu.²⁸⁷ 1917'nin sonlarından itibaren Ermeniler daha hızlı bir şekilde Türklere karşı savaş hazırlığına başladı ve tüm sertliğiyle düşmanca tavırlar sergilemeye kaldıkları yerden devam ettiler. Mallarını, büyükbaş hayvanlarını yağmalıyor, içki sofralarında Türk kadınlarına taciz ve tecavüz ediyor, köyleri kuşatmaya alarak irtibatı engelliyorlardı.²⁸⁸

3.4.1. Revan Olayları

1918'in başlarından itibaren Ermeni askeri birlikleri dağınık halde de olsa, Zengezur-Revan bölgesinde Türklere üzerine saldırılara başlamışlardır. 16 Aralık 1917'de Stepan Şaumyan'ın Bakü HKS'ye olağanüstü komiser olarak atanmasından hemen sonra, Ermeni silahlı birlikleri tarafından 1918'in martına kadar Revan'da 35.000 kişi katledilmiş ve 199 köy yerle bir edilmiştir. Sadece Vedi şehrinde 118 Türk köyü yakılmış ve insanları katledilmiş, Gernibasar bölgesi köylerinde insanların %98'i öldürülmüştür. Osmanlı ordusu gelene kadar ise yok edilen Türk köylerinin

²⁸⁵ ACDA, f. 1061, l.1, d. 96.

²⁸⁶ Abışov, 1917-1918, s. 57.

²⁸⁷ Musayev, s. 58.

²⁸⁸ Ramiz Mehdiyev, *Azərbaycanlıların Soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi*, Cilt: 2, Azərbaycan Qəzeti, Bakı, 2012, ss. 323-325.

sayısı 300'e ulaşmıştır.²⁸⁹ Revan çevresindeki Üçkilse (Üçmüedzin, Eçmiyazin) ve İğdir kazalarında Dro'nun emriyle, 60 köy talan edilmiştir.²⁹⁰ Bunun ardından Ermeni general Andranik ordu toplayarak Mayıs ayında Revan valiliğine bağlı Voronovska ve Celaloğlu kazalarının Türk köylerini yok etmiştir. Ermeni askerleri Revan'da haziran ayı itibariyle 200 Türk köyünü yakmış, sivil insanlara işkenceler ederek öldürmüş, sağ kalanlarsa dağlara kaçarak açlıktan ve soğuktan telef olmuşlardır. Revan valiliği ve yakınındaki kazalarda yaşayan yaklaşık 100.000 kişiye kadar insan yurtlarını terk ederek kaçmak zorunda kalmıştır. Ermeni tarihçi Arsen Amıryan bu olaylarla ilgili Bakinskiy Raboçi gazetesinde "Taşnaklar Revan valiliğinde 200 Müslüman köyünü dağıtmışlar. Halk evsiz yurtsuz, aç kalmıştır. Taşnaklar Türk köylerini böylece katlediyorlar" ifadesini kullanmıştır.²⁹¹

Sivil insanların durmaksızın işkencelere maruz kalarak katledilmesi üzerine Gümrü'ye giren Osmanlı ordusu, 21 Mayıs'ta Revan yakınındaki Kamışlı demiryolunu ele geçirir ve ayın 24'ünde Hamamlı'yı Ermeni çetelerinden alır. General Hazarbekov'un komutasında geri çekilen Ermeni askerleri Rus ordularının Anadolu'da esir aldığı ve o zaman Karakilse'de tutulan 3.000 Türk esirden 2.000'ini diri diri yakar. Sağ kalanlar ise Osmanlı ordusu Karakilse'yi ele geçirdikten sonra kurtarılır. Osmanlı ordusunun Revan'a girmesiyle burada yaşayan Türkleri katliamdan kurtarmak adına Bakü İslam Hayır Cemiyeti 36. Kafkas bölüğüne müracaat ederek:

"Revan valiliği topraklarında islamların katledilip yok edilmekte oldukları, 30'dan çok Müslüman köyünün yakılıp, halkı katledildiği ve Revan'dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenlerin sayısının günü gündend çoğalmakta ve yoksulluk ile perişanlık içinde üzülmekte olduklarından, onlara sığınak yerinin gösterilmesi rica olunur"
diye belirtir.²⁹²

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başta Rusya olmakla birlikte büyük devletlerin yapmış olduğu baskılar ve Ermenilerin durmaksızın saldırıya geçerek insanları katletmesi üzerine Revan'ın, Ermenilerin kurduğu Ararat Cumhuriyeti'nin başkenti olması konusunda taviz

²⁸⁹ İlqar Niftəliyev, "İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1920-ci illər)", **Xalq Qəzeti**, Bakı, 01.04.2017, s. 4; Mehdiyev, 1. Cilt, s. 138.

²⁹⁰ Ə. Abdullayev, s. 42.

²⁹¹ Mirbəşiroğlu, s. 6; Nigar Gözəlova, **Azərbaycanın Türk-Müsəlman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kiyaxanasının Arxiv Sənədlərində**, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 2017, s. 26.

²⁹² Mirbəşiroğlu, s. 6.

vermek zorunda kalır ve bunun karşılığında Ermeniler Türklere karşı olan katliamları sona erdireceklerini vaat ederler. Ancak buna rağmen vaatlerini yerine getirmeyerek Türklere karşı baskıları sürdürmeye devam ederler. Bundan dolayı AHC hükümetinin 13 Haziran'da yapılan toplantısında, Revan'dan gelen bilgiler doğrultusunda aç susuz dolaşan göçmenlerin sayısının 150.000'e, dağıtılan köylerin sayısının ise 206'ya ulaşması tartışılır.²⁹³

Ocak 1919'da Revan Türklerinden, Mir Hidayet Seyidov; AHC hükümetine yazdığı mektubunda Ararat Cumhuriyeti'nin bölgedeki tüm kazalardan Türkleri silah zoruyla göç ettirerek burada Ermenileri çoğunluk haline getirme faaliyetlerinden ve Paris Barış Antlaşmasında bu toprakların Ermenilere ait olduğunu ispatlamaya çalışmasından bahsetmiştir. Buna ilaveten Gence kaza başkanının 22 Nisan 1919 tarihinde verdiği bilgilerde, Ararat ordularının 13 Nisandan itibaren Yeni Bayazıt kazası Göyçe ilçesinin doğu ve kuzey bölgesinde yer alan Türk köylerini temizlemek amacıyla saldırılara başladığı ve Göyçe ilçesinin toplam 60.000 kadar nüfusa sahip 22 köyünün dağıtıldığı yer almaktadır. Bunun yanı sıra 1919'un sonlarında Üçkilise'de 62 (kazanın tüm köyleri), Sürmeli'de 34 Türk köyü yok edilmiştir.²⁹⁴ Nezaket Aladdinkızı'nın verdiği bilgilere göre; 1918'de Revan'da 1.920 Türk'ün evi yakılmış, 132.000 kişi katledilmiştir. Valiliğe bağlı 12 köyde 1.044 kişi amansızca öldürülmüştür. En büyük katliamlar ise 360 kişinin katledildiği Tircan, 225 kişinin katledildiği Mücü, 100 kişinin öldürüldüğü Bizlan köylerinde olmuştur.²⁹⁵ McCarthy'nin *Ölüm ve Sürgün* kitabında Revan bölgesinde 1914 nüfus sayımı itibariyle 270.000 Türk yaşadığı halde, 1926'da bu sayı 89.000 olarak görülür. Burada 181.000 sivil (%67) ya öldürülmüş ya da göç etmek zorunda kalmıştır.²⁹⁶

3.4.2. Zengezur Olayları

Coğrafi olarak stratejik öneme sahip bir konumda yer alan Zengezur kazasını Revan ve Nahçıvan'la birlikte kendi yönetimleri altına almak, Ermeniler için çok

²⁹³ Mirbaşiroğlu, s. 6.

²⁹⁴ Anar İsgəndərov, "1918-1920-ci illər Türk-Müsəlman Soyqırımları", **Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 31.03.2009, s. 4; İlqar Niftəliyev, "İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1920-ci illər)", **Xalq Qəzeti**, Bakı, 02.04.2017, s. 5; Mirbaşiroğlu, s. 6.

²⁹⁵ Nəzakət Ələddinqızı, "31 Mart 1918-ci İl Tarixindən 99 İl Ötür", **Səs Qəzeti**, Bakı, 31.03.2017, s. 7.

²⁹⁶ McCarthy, s. 256.

büyük bir önem arz ediyordu. Dolayısıyla o zamana kadarki tarihi süreci değerlendiren Ermeni askeri birlikleri 1918'in yazından itibaren Andranik'in kumandanlığı altında düzensiz halde de olsa Zengezur'a karşı saldırılara başladılar.²⁹⁷

Çifte yönetimin ardından Temmuz 1918'de Karabağ'ın Ermeni topluluğu Ararat Cumhuriyeti'nin askeri desteğine dayanarak kendi bağımsızlıklarını ilan ettiklerini duyurmuşlardır. Bunun ardından artık 1918'in sonbaharında Zengezur'da Türklerin yaşadığı 52 köy yok edilmiş, 2.000'den fazla kişi öldürüldü ve Andranik tarafından Zengezur işgal edilerek Ermeni valiliği olarak ilan edilmiştir. 1918'in Kasım ayında Azerbaycan hükümeti adından İstanbul'da bulunan Ali Merdan Bey Topçubaşov tüm bu suç eylemlerini Osmanlı devletine böyle anlatmıştır:

*“Ermeniler tarafından kaldırılan Karabağ meselesi beş on köy meselesi değil. Bu dört kazanın- Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur'un mensubiyeti meselesidir. Bu ise sanki bir hanlığın topraklarıdır. Bu topraklara yaşayanlar içinde Ermeniler hiç de çoğunluk değillerdir. Üstelik onlar bu bölgenin yerli halkı değildir. Ermeniler Azerbaycan'a İran ve Türkiye'den Rusya'yla savaştan sonra getirilmiştir. Buna rağmen biz sorunun barış yoluyla çözülmesinin taraftarıyız”.*²⁹⁸

Topçubaşov'un da dediklerinden yola çıkılarak Zengezur ve çevresindeki toprakların Ermenilere ait olmadığı ve onların asıl amacının etnik soykırım yaparak kendilerini çoğunluk hale getirmeye çalıştıkları çıkarımı yapılabilmektedir. Bunun sayesinde başta Ararat Cumhuriyeti olmakla birlikte, Taşnaksütyun, Hınçak gibi partilerin ve Rusya'nın da desteğiyle Ermeniler, bu toprakların onların olduğuna dair hak iddia edebileceklerdi.

Zengezur'un işgalinden sonra Şuşa'yı da ele geçirmeye çalışan Andranik ve ordusuna karşı Azerbaycan hükümeti acil önlemler almaya başlamıştır. 20 Aralık 1918 tarihli hükümet toplantısında AHC Başbakanı Feteli Han Hoyski mevcut duruma şu ifadelerle açıklık getirmiştir:

“Daha Temmuz ayında Andranik Revan tarafından bizim sınırlıramıza yaklaşmıştı. Eylülde Bakü'ye gelen Azerbaycan hükümeti derhal bu mesele ile ilgilendi. Bizim ordumuz Andranik'i Şuşa ve Zengezur'dan çıkarabildi. Andranik kaçtı ve Kasıma kadar görüldü. Osmanlı ordusu Azerbaycan'ı terk ettikten sonra o, yeniden bizim topraklarımızda şiddet uygulamaya başladı. Andranik'in amacı bizim için tam anlaşılırdır. O, Zengezur ve Şuşa kazalarını

²⁹⁷ Gözəlova, s. 26.

²⁹⁸ Natiq Məmmədzadə, “1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ Bölgəsində Azərbaycanlıların Soyqırımı”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, s. 106.

*Azərbaycan'dan ayırmaq və Ermənistan'a birləşirmək istiyordu. Bizse kendi sıramızda gerekli tədbirlər alacağız”.*²⁹⁹

Büyük Britaniya'nın Kafkasya'daki diplomatik üyelerinin başkanı general Tomson, 28 Mart 1919'da Revan'da Ararat hökumətinin toplantısında Zengezur'la ilgili şu ifadələri kullanmışdır:

*“Zengezur Ermeni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcəkdir. Dağlıq Karabağ'ın idarə edilməsi üçün acilən Ararat öz üzvlərini verməlidir... Ermeni ordusu Kars və Nahçıvan'ı, Şərur-Dereleyez-Sürmeli'yi işğal edə bilər... Azərbaycan ordusu hazırda durduğu yerdən- Ağdam və Hankendi'ndən bu tarafa keçməyəcək... Azərbaycan hökumətinin Martın 19'undakı toplantısında İçişləri Bəkanlığı 1.300 kişilik piyadə və 500 kişilik Ermeni süvari alayının Şuşa, Hankendi, Eskeran'dan keçib Ararat'a girməsi üçün hər türlü çəba göstərəcəğini bəyan etdi. Monk Mezon bana Azərbaycan askəri birlikləri general Mehmandarov'un rəhbərliyi ilə onların sağ salım keçməsi üçün hər türlü önəmi aldığını söylədi. Azərbaycan Dağlıq Karabağ və Zengezur'un tartışmalı topraklar olaraq həllini üçün Paris Barış Konferansı'nı bəkləyəcək”.*³⁰⁰

1919'un aralık ayında Zengezur'un Okçu köyündə öncə eli silah tutan tüm erkeklər hançerlə doğrandı, ardından camiye 400'dən fazla kadın və çocuk doldurularak öncə bomba atılıp patlatıldı, sonra da yakıldı. 1.400 kişilik nüfustan sadəcə 10-12 kişi sağ kurtulabildi. Çaylı köyündə də benzer şəkildə 900 Türk öldürüldü.³⁰¹ 1918'dən 1920'ye kadar Zengezur kazasında toplam 115 Türk köyü yakıldı, 7.729 kişi (3.257 erkeklər, 2.276 kadın, 2.196 çocuk) işkencələrə maruz kalarak katledildi.³⁰² Esasen kadın və çocuklardan oluşən və kaçmaya çalışən 3.000 kişilik grup pusuya düşürülərək son neferinə dek katledildi. Toplamda isə 10.000 kadar sivil hayatını kaybetti, 50.000 kişi isə göç etmək zorunda kaldı.³⁰³

3.4.3. Nahçıvan Olayları

Nahçıvana karşı yapılacak olan saldırılar 1918'in haziran ayından itibaren Andranik ile başlar. Köylere saldıran silahlı birliklər, insanları katledərək tüm mal və mülkərini talan edər, köyləri atəşe verirlər. Aynı şəkildə Nahçıvan'a bağlı olan Yaycı köyü sakinleri də katledilir və köy Ermeni askerləri tərəfindən yakılır. Andranik'in

²⁹⁹ Məmmədşadə, s.108.

³⁰⁰ Hacı Abdulla, “31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırım Günüdür”, **Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 31.03.2012, s. 7.

³⁰¹ Abdulla, s. 7.

³⁰² Xəlil Köçərli, “Azərbaycan Xalqına Qarşı Erməni-Daşnak Vəhşilikləri”, **Xalq Qəzeti**, Bakı, 31.03.2016, s. 4; Mehdiyev, Cilt: 1, s. 138.

³⁰³ Tural Turan, “Beş Günü 2276 Qadının və 2196 uşağın Qətlinə Səbəb Olan Mart Soyqırımı”, **Həftə İçi Qəzeti**, Bakı, 15.03.2018, s. 4.

komutasındaki Ermeni çeteleri, insanların kaçmasına engel olmak için, Aras Nehri üzerindeki köprüleri de yakarlar. Nahçıvan kazasının Ordubat şehrinde 2.000 Türk, Andranik'in silahlı askerleri tarafından katledilir.³⁰⁴

Nahçıvan'ın İran ve Osmanlı ile sınır bölgesinde yer alması onu stratejik açıdan önemli kılan unsurlardan biriydi. Çünkü Nahçıvan'ın işgali ve Ararat Cumhuriyeti'ni ile birleştirilmesi Azerbaycan'ın Osmanlı ile olan sınırlarını tamamen kapatacaktı. Bu sadece Ermeni ve Rus yönetimi için değil, İngiltere ve ABD gibi güçler için de büyük bir önem arz ediyordu. Bu yüzden 1919'un yazından itibaren Nahçıvan'ın işgali yönünde planlar hazırlanmaya başlandı. Bu planların ana amacı geçici Ermeni yönetimi kurarak Nahçıvan halkını katletmek ve bu toprakları Ermeni devleti olan Ararat Cumhuriyeti ile birleştirmektir.³⁰⁵

Mondros Antlaşması gereğince Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan geri çekilmesi Nahçıvan'ı Ermeni istilasına karşı savunmasız bırakmıştır. Bundan dolayı Nahçıvan ve çevresindeki bölgeleri olası saldırılardan ve işgalden korumak için burada Aras Türk Cumhuriyeti kurulması yönünde karar alındı. Aras Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile en kısa sürede birleşebilmek adına faaliyet gösterdi ve AHC, bu devlete kendini istilacılardan koruyabilmesi için siyasi-askeri yardımlarda bulundu. Aras Türk Devleti'nin savunma bakanı Cihangiroğlu İbrahim Bey tarafından, kısa sürede silahlı kuvvetler birliği kuruldu. Ancak sürekli baskı altında kalması ve AHC'nin işgali Aras Türk Cumhuriyeti'nin de bağımsızlığını kaybetmesine neden oldu.³⁰⁶

İngilizler'in bölgeye gelmesiyle 1919'un ilk çeyreğinden itibaren Nahçıvan'da Ermenilerle birlikte yerel halka karşı baskılar artmaya başladı. İngilizlerin yardımıyla Ermeniler, Nahçıvan'da kendilerinin sözde yönetimlerini kurdular ve 1919'un Mayıs-Temmuz aylarında Türklere 600 kadarı hapsedildi, 150 kadarıysa çeşitli işkencelere maruz bırakıldı.³⁰⁷ İngiltere'den ziyade Nahçıvan'da güçlenmeye çalışan ABD'nin planlarıyla ilgili Birinci Dünya Savaşı'nda Üçlü İtilaf'ın Ararat Cumhuriyeti'ne tayin ettiği Amerikalı Albay Haskell'in, 1919'un

³⁰⁴ Mehdiyev, Cilt: 1, s. 129.

³⁰⁵ Güntekin Nəcəfli, "1917-1920-ci İllərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan Bölgəsində Ermənilərin Türk-Müsəlman Əhaliyə Qarşı Tərətdikləri Soyqırımları", **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 49-50.

³⁰⁶ Musayev, ss.102-115.

³⁰⁷ Mehdiyev, Cilt: 1, s. 130.

Eylül ayında ileri sürdüğü “Haskel Projeleri” isimli belgelerde Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarının bilhassa tarafsız bölge ilan edilmesi ve bu topraklarda Nahçıvan general valiliğinin kurulması planlandı. Ararat Cumhuriyeti de ister İngiltere, isterse de ABD koruması altında Nahçıvan’ı ele geçirmeyi planladığı için “Haskel Projeleri”ni destekliyordu. Ancak hem Azerbaycan hükümetinin, hem de yerel halkın itirazları sonucu “Haskel Projeleri” gerçekleşemedi.³⁰⁸

1918-1920’lerde Nahçıvan’ın Şerur ve Sederek bölgesinde Ermeniler tarafından 56 köyde hayata geçirilen soykırımın neticesinde 428 kişi katledilmiş, 2.286 ev yağmalanmış, 7.178 kişi evsiz kalmış, bunun sonucunda 6.740 kişi sefaletten ölmüş, 24 kadın tecavüze uğramıştır. Sadece 1 günde Nahçıvan ve Şerur’da 45 köy tamamen yok edilmiştir.³⁰⁹

3.4.4. Arşiv Belgeleri

Zengezur kaza yönetici vekilinin 6 Ocak 1919 tarihli ve 4 gün sonrasında kaza yöneticisinin bizzat kendisinin Bakü’ye gönderdikleri telgraflarda İngiliz misyonerlerin bölgede bulunmalarına rağmen Zengezur’daki 30 Türk köyünün Andranik tarafından yağmalanıp yakıldığını yazmışlardır.³¹⁰ 29 Mart 1919 tarihli belgede ise Ararat Cumhuriyeti ordusunun Yeni Bayazıt kazasında bulunan 26 köyde yaptıkları mezalime dair, köylülerin Azerbaycan hükümetine yardım talebinde bulunmak için gönderdikleri dilekçe yer almaktadır.³¹¹ Azerbaycan’ın, Gürcistan’daki diplomatik temsilcisinin 3 Mayıs 1919 tarihli telgrafında İngiliz General Mill’in, Nahçıvan’a gitmesinin ardından Ararat Cumhuriyeti’nin, Nahçıvan’ı müttefik devletlerin rızasıyla Kars’a benzer bir şekilde ele geçirdiğinden bahsetmiştir.³¹² 30 Ekim 1919’da ise Azerbaycan’ın Gürcistan’daki temsilcisinin yardımcı kaleminin hazırladığı raporda; Kafkasya Konfederasyonu’nda bulunan Britanya Hükümeti temsilcisi Wordropp ile yaptığı görüşmede, Ermeni ordusunun

³⁰⁸ Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Cilt: 1, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 60.

³⁰⁹ G. Nəcəfli, ss. 50-52.

³¹⁰ Abuzer Tayfur ve diğerleri, *Azərbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığının yayınları, Ankara, 2001, ss. 19-20.

³¹¹ Tayfur, s. 27.

³¹² Tayfur, ss. 64-65.

Zengezur'a saldırı planları yapacaklarını öğrendiğini ve Azerbaycan hükümetinin acilen tedbir alması gerektiğini yazmıştır.³¹³ Kazi Behçet adlı şahsın Azerbaycan parlamento üyesi Ahundzade'ye gönderdiği 3 Aralık 1919 tarihli telgrafta, Ermeniler tarafından Zengezur kazasının Çaylı ve Okçu köylerinde 900 kişinin katledildiğini, 400 kadın ve çocuğun camiye kapatılarak dinamitle patlatıldığı malumatı geçilmiştir. Aynı tarihte Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov, Azerbaycan'ın Gürcistan'daki temsilcisine, Gürcistan Dışişleri Bakanı'na, Britanya Yüksek Komiserliği'ne, Fransa ve İtalya askeri misyon başkanlığına gönderdiği telgrafta; Ermenilerin Zengezur ve Dereleyez kazalarının köylerine saldırarak, 300 erkeği öldürdüğü ve 30 kadını da esir aldığını yazmıştır.³¹⁴ Karabağ Genel Vali Vekili Mahmutbeyov'un İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 22 Ocak 1920 tarihli telgrafında ise Zengezur'un Dandarlı bölgesinde 10.000'den fazla Ermeni'nin bulunduğu, savaşın devam ettiği ve Ermeni ordusunda Amerikalı ve İngiliz askerlerinin de görev yaptığını bildirmiştir.³¹⁵

3.5. GÜNEY AZERBAJYAN'DA SOYKIRIM

19. yüzyılın başlarında İran-Rusya savaşının ardından imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarının ardından, Güney Azerbaycan, Kaçar Devleti'nin sınırlarına dahil edildi.³¹⁶ Türkmençay Antlaşmasından önce Güney Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhak edilmesi için yapılan planların antlaşma gereğince yerini bulmaması Rusya'yı pek tatmin etmedi. Bu yüzden 20. yüzyılda otorite devletleri arasında yer alan Rusya, Güney Azerbaycan meselesini tekrar gündeme getirdi. Kaçar Hanedanı'nın gerileyen ekonomisi ve merkezi yönetimi ele alamaması, onu Büyük Britanya'nın sömürgesi haline getirdi, bölgenin iki büyük gücü olan Çarlık Rusya ve Büyük Britanya 1907'de İran üzerinde imzaladıkları anlaşmaya dayanarak Kaçar Hanedanı'nı, İran üzerindeki yasama haklarından mahrum bıraktı. 26 Eylül 1907'de imzalanan bu anlaşma, Güney Azerbaycan bölgesinin Rusya tarafından istilası için

³¹³ Tayfur, ss. 76-77.

³¹⁴ Tayfur, s. 81.

³¹⁵ Tayfur, s. 87.

³¹⁶ Həsən Səfəri, **Cənubi Azərbycan: 1918-ci İl Soyqırımı**, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, Bakı, 2016, s. 13.

zemin hazırlamış oldu.³¹⁷ Çarlık Rusya Güney Azerbaycan'ı istila ederek bu bölgeyi Osmanlı Devleti'yle arasında tampon bölge haline getirmek için İran'da yaşayan Rusları koruma bahanesiyle, 1909'da Rus askeri birliklerini Culfa üzerinden geçirerek, Güney Azerbaycan'ın büyük şehirlerini ve stratejik öneme sahip yollarını kontrol altına aldı. Sonuç olarak 10.000 Rus askerinin 5.000'i Urmiye ve Erdebil şehirlerine yerleştirildi.³¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında İran ve Güney Azerbaycan'ın ekonomik durumu daha da kötüleşti. Sömürge devletlerinin yürüttüğü siyasetle İran bir taraftan Büyük Britanya'nın sömürmesine geçti, diğer taraftan da Rusya'nın Güney Azerbaycan'ı istila etmesiyle süregelen İran-Rusya ticareti bitmiş oldu. Ekonomik durumun çökmesi ve bölgedeki savaş, Güney Azerbaycan halkının %15'inin hayatını kaybetmesine sebep oldu. Bununla birlikte savaş esnasında İran'a mülteci olarak sığınan Süryani, Ermeni ve Kürtlerin, Güney Azerbaycan'a (Urmiye, Selmas) yerleştirilmesi, bölge halkının mevcut ekonomik durumunu daha kötü hale getirdi.³¹⁹

Birinci Cihan Harbi'nin ardından Rusya'da Bolşevik ihtilaliyle Rus askeri birlikleri İran'ın kuzeybatısında kontrolü altına aldığı topraklardan çekildi ve böylece bölgedeki güç dengeleri yeniden kurulmaya başladı. Rusya'dan ziyade, İngiltere ve Fransa da Osmanlı sınırlarındaki bu toprakları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için bölgenin azınlık halkları olan Ermeni, Kürt ve Nasturilere³²⁰ destek çıktılar. Buradaki asıl amaç, savaş halinde oldukları Osmanlı'yı bölgeden uzak tutabilmek ve Osmanlı'ya karşı bölgede Hıristiyan devleti kurmaktır.³²¹

Şamahı katliamında olduğu gibi Ermeniler Urmiye'de de din faktörünü ön plana çıkarmış ve Hıristiyan-Nasturi topluluğunu kendi saflarına çekerek, yerli Türk halkına karşı katliam uygulamışlardır. Şamahı katliamında, Türklerin kendilerini öldüreceği yalanını kullanarak, Malakanları kendi planladıkları katliama ortak etmiş, Urmiye'de ise Nasrutilere, Türk topraklarında kurulacak olan Hıristiyan devletinde

³¹⁷ Həsən Əlibəyli, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Turxan NPB, Bakı, 2018, ss. 18, 26-27.

³¹⁸ Əlibəyli, ss. 27-29.

³¹⁹ Səfəri, Cənubi, ss. 17-18.

³²⁰ Nasturiler; Kendilerini Asuri olarak tanımlayan bu topluluk çoğunluk olarak Kuzey Irak'ın Musul ve Güney Azerbaycan'ın Urmiye kentlerinde yaşamaktaydılar. İsa'nın doğumundan sonra Tanrı tabiatının ona geçtiğini iddia ederek kendilerine has bu Hıristiyan mezhebini kabul ederler.

³²¹ Yavuz Cemal, "Ermeni ve Nasturilerin unutturulmuş katliamı: Cilovluk", **Anadolu Ajansı: Analiz**, İstanbul, 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ermeni-ve-nasturilerin-unutturulmus-katliami-cilovluk/1127671>, (11.05.2019).

yönetim vaat etmişlerdir. Nasturi lideri Benjamin Marşimon, büyük devletlerin de desteğini alınca, Ermenilerle birlik olmuş ve Nasturiler'i ayaklandırarak, Türklerin katli için kullanmıştır.

Urmiye katliamının planlanmasında sadece Rusya'nın askeri ve maddi desteği değil, İtilaf Devletleri'nin misyoner faaliyetleri de büyük bir önem arz etmiştir. Misyoner teşkilatları aracılığıyla katliama kadar 20.000 Nasturi mensubu oldukları diğer tarikatlardan dönerek, Ortodoksluğu benimsemişlerdir. Misyoner örgütleri bölgedeki Nasturilerin sadece tarikatlarını değiştirmek ile kalmamış, aynı zamanda Urmiye'de buldukları zaman dilimi içerisinde, Türklere karşı kin ve nefret tohumları ekerek, kışkırtmışlardır.³²² Bu faaliyetlerin son aşamasında (Ocak 1918) İngiliz, Fransız, ABD üyeleri ve Sovyet Rusya'sına geri dönmek istemeyen Rus askerlerinin de katılımıyla, Güney Azerbaycan'da Ermeni-Nasturi paktında Hıristiyan devletinin kurulması yönünde müzakereler başlamıştır.³²³ Müzakereler devam ederken, Urmiye'de 17 Şubat 1918'de ilk olaylar Türklerin, Ermeniler tarafından sokaklarda ve pazaryerlerinde gasp edilmeleri ve bir kaç gün sonra şehir çevresinde 100 kadar Türk'ün öldürülmesi ile patlak vermiş, 22 Şubat'ta Kardeş ve Dadaş isimli Urmiyeli iki kişinin, öldürülenlerin naaşlarını almak için yola çıktıkları zaman, Ermeniler tarafından yollarının kesilmesi ile çatışmaların baş göstermesi katliamın habercisi olmuştur.³²⁴

22 Şubat gecesi Urmiye'de Türklerin katliamının birinci evresi başladı. 25 top, 100 makineli tüfek ve binlerce tabancaya sahip olan Hıristiyan paktında 20.000 Ermeni-Nasturi asker, 800 Rus, 72 Fransız komutan yer almaktaydı.³²⁵ Ermeni-Nasturi örgütçüleri, Güney Kafkasya'da olduğu gibi Urmiye'de de zorla sivil insanların evlerine girip yağma yaptı, karşılığın çıkan çocuk, kadın, yaşlı veya engelli fark etmeksizin kim var ise katlettiler. 22 Şubat gecesi başlayıp 3 gün devam eden katliamda neredeyse her ailenin en az bir üyesi öldürüldü. Katliam sürecinde Tahran'dan herhangi bir yardım gelmedi ve 10.000-12.000 sivil Türk, ana yurtlarında katliama maruz kaldı. Ermeniler kasten telefon ve telgraf hatlarını keserek Urmiye ile Tebriz arasındaki bağlantıyı kopardılar. Katliam sonrasında kaçmak isteyenlerin

³²² Səfəri, Cənubi, ss. 45, 90, 92.

³²³ Əlibəyli, s. 40.

³²⁴ Real Cəfərli, "Urmiyada Erməni Terroru: Əhalinin Kütləvi Qətlindən Sonra İnsan Cəsədləri Üç Gün Küçələrdə Qaldı", **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, Bakı, 22.10.2009, s. 11.

³²⁵ Həsən Səfəri, "1918-ci İl Mart Qırğınları", **Türküstan Qəzeti**, Bakı, 3-9.04.2011, s. 12.

bir kısmı da yollarda hastalıktan, soğuktan veya açlıktan hayatlarını kaybettiler. Hatta Ermeni-Nasturi çeteleri, insanların cenazelerini defnetmelerine bile izin vermediler ve cansız naaşlar uzun süre sokaklarda kaldı. Olayların şahidi olan insanlar, sokaklarda toplu şekilde 300 kişinin cesedini gördüğünü anlatıyordu.³²⁶ Urmiye'nin tanınmış kişileri ve yaşlıları katliamın durdurulması için beyaz bayrakla ABD konsolosluğunun önüne toplandılar. Talepleri bir gecede 1.500 kişiyi öldüren birleşmiş Hıristiyan terörist çetenin eylemlerinin, acilen engellenmesi ve Türklerin katliamına son verilmesiydi.³²⁷ Uzun süre devam eden görüşmelerin ardından örgütçüler, Rusya'nın Urmiye'deki konsolosu Nikitin ile ittifak kurarak Türkler için çok ağır şartları içeren bir ultiatom hazırladılar:

1. *“Stepyanın rehberliğinde 16 kişiden oluşan Meclis kuruluyor. Bu meclisin programına dikkatle yaklaşılmalı ve uygulanmalıdır.*
2. *Şehirde olağanüstü durum ilan ediliyor. Şehrin polis reisi görevine Meclis tarafından seçilen kişi tayin ediliyor.*
3. *Türkler ister şehirlerde, isterse de köylerde 48 saat içinde tüm silahları teslim etmeli ve silahsızlaştırılmalıdır.*
4. *İsimleri şüpheli şahıs olarak not edilenler- Sedr, Erşed, Humayun, Erşed el – Mülk ve Hacı Samed Zehtab- Meclise teslim edilmelidir.*
5. *Devlet resimlerine, askerlere, Fransız uzmanlara ve onların aile bireyelerine karşı baskın düzenlendiği durumda tüm zarar şehir sakinleri tarafından ödenmelidir.*
6. *İranda Kazaklar yalnızca Rus komutanların emrine tabi olarak faaliyet göstermelidir. Belge Albay General Kuzmin ve General Kasfen tarafından imzalanmıştır”.*³²⁸

Aslında bu ultiatom, yönetimin Hıristiyan paktının eline geçmesi için hazırlanan bir vesika idi ve böylece Türkler, bölgeden kolayca sıkıştırılarak çıkartılabilecekti. Yayınlanan bu ultiatom ile Urmiye'nin Türk halkı daha da savunmasız durumda bırakılmış oldu. Ermeniler ve Nasturilerin desteklenmesinden rahatsız olan Kürt lideri Simetko, 1918'in Mart ayında, Ermeniler aracılığıyla Nasturi lideri Marşimon ile görüştü. Simetko, kurulacak Hıristiyan devletinde Kürtlere yer verilmeyeceğinden şüphelendiği için Marşimon'a suikast düzenledi. 17 Mart'ta yapılan görüşmede suikast başarı ile sonuçlandı ve Simetko Marşimon'u öldürdü. Nasturiler liderlerinin intikamı için ayaklandılar.³²⁹ Urmiye'de katliamın ikinci evresini başlatan bu olayla, yerli Türk halkın hiçbir bağlantısı olmamasına

³²⁶ Cəfərli, s. 11.

³²⁷ Uğur, “31 Mart Soyqırımı”, **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, Bakı, 31.03.2011, s. 11.

³²⁸ Əlibəyli, ss. 81-83.

³²⁹ **Respublika Qəzeti**, Bakı, 15.04.2015, <http://1905.az/c%99nubi-az%99rbaycanda-erm%99ni-x%99yan%99ti/>, (12.05.2019).

rağmen Simetko'nun baskılarına maruz kalanlar da "intikam" ayaklanmasından en çok zarar görenler de onlar oldu.

19 Mart 1918 Nevruz Bayramı arifesinde, Ermeni-Nasturi birlikleri tekrar saldırıya geçerek Urmiye ve çevresindeki Türk halka karşı katliam yaptılar. Olaya şahit olan insanların dediklerine göre 12.000 kişilik askeri birlik Türk mahallelerini dört bir yandan ateşe tuttu.³³⁰ Feridun Cümşütlü, İran tarihçisi Ahmet Kesrevi'nin 1918'in Mart olaylarında Ermenilerin evlere zorla girerek küçük kız çocuklarına tecavüz ettikleri, kadın ve erkekleri öldürerek evleri yağmaladıkları ve kaçmaya çalışanları da sokaklarda yakalayarak katlettikleri bilgilerini aktarıyor.³³¹ Ermeni-Nasturi birlikleri evlere silah arama bahanesiyle girerek sivilleri katletti ve mülklerini yağmaladılar. Katliamın bu aşamasında askeri birlikler sadece Urmiye'de değil, aynı zamanda Salmas, Maku ve Hoy gibi diğer Güney Azerbaycan şehirlerinde de Türk nüfusa karşı katliam eylemlerinde bulundular. Salmas ve çevresi silahlı askerler tarafından ablukaya alınarak, yüzlerce ev yakıldı ve binlerce Türk öldürüldü.³³² Ermeni ve Nasturiler esir aldıkları genç Türk kızları sokaklarda kendileri için resmi geçit yürüyüşü yapmaya zorladılar.³³³

İki aşamadan oluşan ve 159 gün devam eden bu katliam süreci Osmanlı ordusu yardıma gelene dek devam etmiştir. "Urmiye Belası" olarak tarihe geçen bu olayda Urmiye, Salmas, Maku, Hoy ve çevre köylerde toplam 200.000 Türk sivil katledilmiş, mart ayında sadece Urmiye'de 500 ev ateşe verilmiştir.³³⁴ Hıristiyan paktı çerçevesinde, Türklere karşı yürütülen soykırım eylemlerini takip eden Osmanlı Devleti yardım için Güney Azerbaycan bölgesine askeri yardımda bulunma kararı almıştır. III. ve VI. Ordu birlikleri ortak hareket ederek, 24 Mart 1918 tarihli emri içeren telgrafta Azerbaycan Türkleri ile birleşerek Erivan-Kars yönünde hareket edeceklerini bildirmiştir.³³⁵ 1918'in Nisan ayında Urmiye çevresine ulaşan Osmanlı

³³⁰ Cəfərli, s. 11.

³³¹ Firudun Cümşütlü, "Erməni Millətçilərinin Cənubi Azərbaycanada Tərətdikləri Vəhşiliklər", **Xalq Qəzeti**, Bakı, 01.04.2014, s. 4.

³³² Əkrəm Rəhimli, "Cənubi Azərbaycanada Erməni-Aysor Hərbi Birləşməsinin Tərətdiyi Soyqırım (1918-ci il)", **Respublika Qəzeti**, Bakı, 20.02.2015, <http://www.respublica-news.az/index.php/2013-10-31-12-49-39/m-lumat/item/7461-dzaenubi-azaerbaydzanda-ermaeni-aysor-haerbi-birlaeshmaesinin-toeraetdiyi-soyg-r-m-1918-dzi-il>, (12.05.2019).

³³³ Ataxan Paşayev, <http://milliarxiv.gov.az/az/ermeniler-ve-iran>, (12.05.2019).

³³⁴ Həsən Səfəri, "1918-ci İl Cənubi Azərbaycanada Ermənilərin tərətdiyi Soyqırımı", **Xalq Qəzeti**, Bakı, 23.04.2017, s. 4; Ə. Abdullayev, s. 44.

³³⁵ Barış Metin, "Urmiye Ve Havalisinde Ermeni Ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", **Akademik Bakış**, Cilt: 4 Sayı: 7, 2010, ss. 155, 158.

ordusu Dilman-Hoy yoluyla hareket ederek Nahçıvan ve Revan hudutlarında toplanan Ermenilerin İngilizlerle birleşerek Urmiye ve Hemedan üzerine hareket etmesini engellemiştir. 9 Mayıs 1918'de Tebriz'e ulaşan Osmanlı ordusu Mayısın sonu ve Nisanın başlarında Hoy ve Salmas'a doğru ilerlemiştir. 24 Haziranda Andranik ve ordusu Hoy şehrini de ablukaya almıştır. Hoy halkının silahlanarak mücadeleye başlaması üzerine Andranik, 180 kişilik iyi eğitilmiş askerlerle şehre toplarla ateş etmiştir. Temmuz ayına kadar devam eden operasyonlardan sonra Osmanlılar Hıristiyanları mağlup ederek bölgeden çıkarabilmiştir.³³⁶ Hasan Seferi kitabında Osmanlılar'ın Güney Azerbaycan'a olan yardımından "Belki de Osmanlı ordusu Güney Azerbaycan'a girmeseydi, Ermeni ve Aysorlardan (Nasturilerden) oluşan silahlı birlikler Güney Azerbaycanın Batısındaki tüm Türkleri tamamen öldürdü." olarak bahsetmiştir.³³⁷

³³⁶ Güntekin Nəcəfli, "1917-1918-ci İllərdə Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı", **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, s. 66.

³³⁷ Səfəri, Cənubi, ss. 96, 151-160.

SONUÇ

BM tarafından 1948’de kabul edilen sözleşmeye göre soykırım; bir milleti etnik, ırki veya dini grubu, sadece o gruba mensup olduğu için, kısmen veya tümüyle kasti olarak yok etme fiillerinin tümüne denir. Aynı zamanda soykırım, katledilen grup üyelerinin niceliğinin (maddi unsuru) yanı sıra, ait olduğu grubun özelliklerini veya niteliklerini (manevi unsuru) taşımasından dolayı bu katliama maruz kalmasıdır. Bununla birlikte grubun mensuplarına ciddi surette fiziksel veya zihinsel zarar verilmesi, grubun tümüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldırmayı amaçlayarak, yaşam şartlarının kasten değiştirilmesi, grup içinde nüfus kontrolü sağlamak maksadıyla, doğumları engellemek adına tedbirler alınması vs. soykırım eylemini niteleyen faktörler arasındadır. Birinci Dünya Harbi’nin, sonlarından, yani 31 Mart 1918’den itibaren, Azerbaycan coğrafyasında yerel Türk halka karşı, etnik bağlamda başlatılan katliam faaliyetleri bu alana dahildir. Bunları göz önünde bulundurarak 1918’de Azerbaycan’da gerçekleştirilen etnik temizlik yapmak amacıyla Türklerin katledilmesi “projesi”nin, bir soykırım faaliyeti olarak tanımlanması gerekir.

Safevi İmparatorluğu’nun çöküşü ve bölgede zuhur eden 1. ve 2. Rus-İran savaşlarının Rusya’nın galibiyeti ile sonuçlanması, 1828’de imzalanan Türkmençay Antlaşmasının hemen ardında Nahçıvan ve Revan’da Ermeni vilayetinin kurulmasına olanak tanıdı. Kurulan bu Ermeni vilayeti sayesinde Rusya hem batıdaki bir başka Türk-Müslüman devlet olan Osmanlı ile ilişkisini koparmak için bir fırsat elde ediyor hem de Ermenilere gelecekte kurulacak olan müstakil bir devletin temelini atmış oldu.

Ermeni örgütleri, Kafkasya ve Osmanlı’nın Doğu Anadolu kısmında da bağımsızlık mücadelesi adı altında ayaklanmalar çıkarmaya başladılar. Kuzey Azerbaycan’ın tamamında 2 sene içinde 10.000 kadar sivil insan katledilmesi olayları Osmanlı topraklarının Van, Kars, Erzurum, Bitlis, Muş gibi şehirlerinde yüz binlerce sivil insanın katledilmesi ve Van’da Rusların yardımıyla geçici Ermeni yönetiminin kurulmasına kadar devam etti. Kafkasya’da insanların bu gibi terör eylemlerine karşı örgütlenmeye başlaması, Osmanlı Devleti’nin ise askeri operasyonları sayesinde, Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da son bulan Ermeni

mezalimi, 1905'ten 1920'ye kadar 500.000'den fazla sivil insanın işkencelere ve tecavüzlere maruz kalarak katledilmesine, aynı şekilde yüz binlerce ailenin de göç etmek zorunda kalması ve bu göç esnasında çocukların, kadınların, yaşlı ve engellilerin donarak hayatlarını kaybetmesine sebep oldu.

Şark Meselesi'nin bir parçası olan ve Türk topraklarında Hıristiyan Ermeni devletinin kurulması planları, anlaşıldığı gibi bölgedeki çoğunluk Türk nüfusu katlederek yönetimin ele alınması üzerine kurgulandı. 1905-1907 Ermeni Türk Muharebesi ve Doğu Anadolu'daki katliamların, Ermeniler açısından başarısızlıkla sonuçlanması, Azerbaycan'da insanların karşı saldırıya geçerek beklenmedik düzeyde karşılık vermeleri ve Osmanlı Devleti'nin askeri müdahaleleri, Ermeni terör örgütlerini 1918'de geniş çaplı soykırım eylemini tatbik etmeye teşvik etti. Evelina gemisindeki Azerbaycan askeri heyetinin Ermenilerce yönetilen Bakü HKS'nin emri üzerine silahsızlaştırılması ile başlayan olaylar, Bakü halkının tepkisine sebep oldu. Ermeniler ise bu tepkileri fırsat bilerek, soykırım planlarını uygulamak için gerekçe üretmiş oldu. Mart 1918'de Bakü ve Urmiye'de eş zamanlı olarak başlayan ve birkaç ay içinde Azerbaycan'ın tamamına yayılan katliamlar, Kızıl Ordu adı altında toplanan Ermeni askerleri tarafından gerçekleştirildi. Kuzey Azerbaycan tarihine Mart Soykırımı (31 Mart Soykırımı), Güney Azerbaycan tarihine ise "Urmiye Belası" olarak geçen bu olaylar, sırf etnik kökeni temel alarak bölgenin Türk halkına karşı yapılmış ve kadın, çocuk yaşlı gözetmeksizin her türlü insanlık dışı işkence metotlarının kullanıldığı bir soykırımdır. Bakü, Şamahı, Guba gibi Güney Kafkasya'nın kadim şehirlerinde, yaklaşık 50.000 insan vahşice katledildi, şehirlerin neredeyse tüm tarihi ve kültürel yapıları tahrip edildi. Arşiv belgelerinde yer alan şahit ifadeleri, insanların nasıl bir vahşete tanık olduklarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Özellikle kadınların uğradıkları şiddet ve tecavüz durumları veya evsiz yurtsuz kalıp tüm mal varlığı gasp edilen insanların ifadeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde OTK üyelerinin hazırladıkları tutanaklarda talan ve tahripler sonucu milyarlarca rubleye varan maddi zararlar da söz konusudur. Ermeni çeteleri katliam için geldikleri Şamahı ve Urmiye şehirlerinde, Malakan ve Nasturi gibi bölgenin Hıristiyan gruplarını, çeşitli vaat ve yalanlar ile kendi saflarına çekerek Türklere karşı uyguladıkları katliam eylemlerine ortak ettiler. Osmanlı'nın desteğiyle Kafkas İslam Ordusu yardıma gelene dek devam eden katliamlar, Zengezur, Revan

ve Karabağ bölgesinde, 1920'lere kadar sürdü. Bu katliamlar özellikle Ermenilerin Revan bölgesinde Ararat Cumhuriyeti adı altında kendi bağımsız devletlerini kurmalarına yol açtı ve 1918'de Karabağ Zengezur bölgesindeki Türklere karşı yürütülen etnik temizlik siyaseti, Ararat Cumhuriyeti ve onu destekleyen ABD, Rusya, İngiltere gibi ülkelerin eliyle gerçekleştirildi.

Aşama aşama gerçekleştirilen bu olaylarda daha önce bahsedildiği gibi öncelikle Ermenilere Karabağ, Revan ve Nahçıvan bölgesinde yaşam alanı sunuldu, devamında çatışmalara zemin hazırlanarak hem Kafkasya hem de Doğu Anadolu'da Türklere Ermeniler karşı karşıya getirildi. Osmanlı topraklarında Ermeni devletinin kurulamayacağı anlaşılınca, Azerbaycan coğrafyasında Türklere karşı soykırım yaparak burada Ermeni devleti kuruldu. 1918 Mart Soykırımı; Azerbaycan'da demokratik yapının değişmesine, insanların zorunlu göçüne, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmasına, tarihsel ve kültürel mimarilerin tahribatına, devletin milyarlarca ruble değerindeki maddi zararına ve tarihi Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulmasına neden oldu. Bu hadiseler Sovyet Rusya'nın desteğiyle Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verilmesine ve en son Mart Soykırımında olduğu gibi aynı vahşiliklerle Hocalı katliamına, devamında ise Karabağ'ın işgaline kadar devam etti.

KAYNAKÇA

Arşivler

Azərbaycan Cumhuriyyəti Cümhurbaşbşkannının Çalışmaları Dairesi Siyasi Bəlğeler Arşivi.

Azərbaycan Cumhuriyyəti Devlet Arşivi.

Kitap ve Derlemeler

Abdullayev, Əsgər. **Azərbaycanlıların Mart Soyqırımı Unudulmamalıdır**, İqtisad Üniversitesi, Bakı, 2008.

Abdullayev, Natiq. **Soyqırım Cinayəti (Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şərhlər toplusu)**, AZE Konsaltinq Qrup, Bakı, 2010.

Abışov, Vaqif. “Bakı Qəzasında Türk-Müsəlman Soyqırımı (1918-ci ilin mart-aprel)”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 68-85.

Abışov, Vaqif. “Quba Qəzasında Türk-Müsəlman Soyqırımı”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 96-104.

Abışov, Vaqif. “Şamaxı Soyqırımı (mart-aprel 1918-ci il) S.Şaumyanın Cinayətkar Silahdaşı Stepan Lalayevin Tərətdiyi Kütləvi Qətlər”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Mart Soyqırımı**, Cilt: 1, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çayıoğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2009, ss. 53-61.

Abışov, Vaqif. **1917-1918ci illərdə Erməni Millətçilərinin Azərbəsaycan Xalqına Qarşı Soyqırım Siyasəti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2007.

Abışov, Vaqif. **Bakıda 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Turxan NPB, Bakı, 2014.

Abuzer, Tayfur, Ahmet Şahin, Ayşe Erol ve Bilge Kaya. **Azərbaycan Belgələrində Ermeni Sorunu (1918-1920)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığının yayınları, Ankara, 2001.

Ağamalı, Fəzail. **XVIII Əsrin II yarısı - XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial-İqtisadi Münasibətlər**, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007.

Aşırlı, Akif. **31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-ci İllər Mətbuatında**, Elm və Təhsil, Bakı, 2011.

Ataöv, Türkkaya. **Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın "İtirafları"**, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Bağirova, İradə. "Erməni Hərbi Birləşmələri və Onların Bakıdakı Mart Soyqırımında Rolü", **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımını Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, ss. 30-45.

Çiçek, Kemal. **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Əfəndiyev, Oqtay. **Azərbaycan Tarixi XIII-XVII Əsrlər**, Cilt: 3, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2007.

Əlibəyli, Həsən. **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Turxan NPB, Bakı, 2018.

Fərzəlibəyli, Şahin. **XV Əsr Azərbaycan Dövlətlərinin Quruluşu**, Elnur-P, Bakı, 2003.

Fərzəliyev, Şahin. **Azərbaycan XV-XVI Əsrlərdə**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1983.

Gözəlova, Nigar. **Azərbaycanın Türk-Müsəlman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kİabxanasının Arxiv Sənədlərində**, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 2017.

İsgəndərov, Anar. “1918-1920-ci illərdə Türk-Müsəlman Əhalisinə Qarşı Həyata Keçirilən Soyqırımı”, **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, ss. 3-29.

İsmayılov, Mahmud. **Azərbaycan Tarixi. Yeddi Cildə. IV Cild (XIX əsr)**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2007.

Kərimli, Tağı. **Türk Millətinə Qarşı Erməni Terroru**, Nurlan Nəşriyyatı, Bakı, 2003.

Kodaman, Bayram. **Türklər-Ermenilər və Avropa**, Şafak Matbaacılık, Ankara, 1994.

Mahmudov, Yaqub. “26 Bakı Komissarlarının və ya Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımı Cinayətkarlarının Əsl Tarixi”, **Azərbaycan Xalqına qarşı 1918-ci il Mart Soyqırımı**, Cilt: 1, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çarşioğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2009, ss. 12-24.

McCarthy, Justin. **Ölüm və Sürgün**, 3. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998.

Mehdiyev, Ramiz **Azərbaycanlıların Soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi**, Cilt: 2, Azərbaycan Qəzeti, Bakı, 2012.

Mehdiyev, Ramiz. **Azərbaycanlıların Soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi**, Cilt: 1, Azərbaycan Qəzeti, Bakı, 2012.

Məhəmmədi, Məsiağa. **Qızılbaşlar Tarixi**, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

Məmmədova, Sədaqət. **Qan Yaddaşımız-1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Elm və Təhsil, Bakı, 2014.

Məmmədzadə, Natiq. “1918-1920-ci İllərdə Azərbaycanın Qarabağ Bölgəsində Azərbaycanlıların Soyqırımı”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 105-114.

Mustafa, Nazim. “Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda Azərbaycanlılara Qarşı Törətdikləri Kütləvi Qırğınlar”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 33-44.

Mustafazadə, Tofiq. **XIII-XIX Yüzdilliyin Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri**, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2002.

Nəcəfli, Güntəkin. “1917-1918-ci İllərdə Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı”, **31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günüdür** (Ed. Vəfa Quliyeva), Elm və Təhsil, Bakı, 2005, ss. 56-67.

Nəcəfli, Güntəkin. “1917-1920-ci İllərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan Bölgəsində Ermənilərin türk-Müsəlman Əhaliyə Qarşı Törətdikləri Soyqırımları”, **Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci il Soyqırımları** (Ed. Yaqub Mahmudov), Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı, 2016, ss. 45-55.

Nəcəfli, Tofiq. **Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünashğında**, Çarşoğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2000.

Nəvvab, Mir Möhsün. **1905—1906-cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası**, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

Nuriyeva, İradə. **Azərbaycan Tarixi (ən qədim zamanlardan—XXI əsrin əvvəllərində)**, Mütərcim, Bakı, 2015.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Qanlı İllər**, Qafqaz Nəşriyyat Evi, Bakı, 2007.

Pişəvəri Mir Cəfər, **Seçilmiş Əsərləri**, Bakı, 1948.

Qəniyev Seyfəddin, **1918-ci İl Şamaxı Soyqırımı**, Nurlan, Bakı, 2003.

Qeybullayev, Qiyasəddin. **Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən**, Azərneşr, Bakı, 1994.

Rüstəmov-Tohidi, Solmaz. **1918 Azərbaycanlılara Karşı Yapılan Katliamlar: Fotoqraf və Belgələrlə**, Heydər Aliyev Mərkəzi, Bakı, 2013.

Rüstəmov-Tohidi, Solmaz. **Bakı. Mart 1918-ci İl Azərbaycan Qırğınları Sənədlərdə**, Heydər Əliyev Fondu, Bakı, 2013.

Rüstəmov-Tohidi, Solmaz. **Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə**, Heydər Əliyev Fondu, Bakı, 2013.

Səfəri, Həsən. **Cənubi Azərbaycan: 1918-ci İl Soyqırımı**, AMEA Şərqsünəşliq İnstitutu, Bakı, 2016.

Şükürov, Kərim. **Türkmənçay – 1828: Tarixi Xronika (İxtisarla)**, Çəşioğlu Mətbəəsi, Bakı, 2006.

Tahirzadə, Ədalət. **Nadir Şah Əfşar**, 2. Baskı, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2005.

Zülfüqarlı, Məhərrəm. **Şamaxı Soyqırımı 1918**, AVCIYA, Bakı, 2011.

Ansiklopedilər

Mahmudov, Yaqub. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, Cilt: 1, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2004.

Mahmudov, Yaqub. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, Cilt: 2, Lider Nəşriyyat, Bakı, 2005.

Makaleler

Akifoğlu, Vugar. “Azerbaycan’da Milli direniş (1917-1930)”, **DTCF Dergisi**, Cilt:57, Sayı: 2, 2017, ss. 776-795.

Alpyavuz, Tolgahan. “Soykırım Suçu”, **Journal of Naval Science and Engineering**, Cilt: 5, Sayı: 1, 2009, ss. 49-61.

Aydın, Nurhan. “Soykırım İddiası ve Uluslararası Kriterler”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, Cilt:1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurmu, Ankara, 2011, ss. 193-208.

Beşiri, Arzu. “Soykırım ve Soykırıma İlişkin Uluslararası Mekanizmalar”, **TBB Dergisi**, Sayı: 108, 2013, ss. 180-210.

Çoban, Ebru. “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve Suça Zemin Hazırlayan Toplumsal Yapılar: Ruanda Örneği”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt:5, Sayı: 17, Bahar 2008, ss. 46-72.

Değer, Ozan. “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan-Karadağ Kararı”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009, ss. 61-95.

Durukoğlu, Salim ve Sevim Salik. “Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 7, 2015, ss. 211-258.

Erdinç, Ali. Birinci “Dünya Savaşı Döneminde Azerbaycanda Yaşanan Ermeni Vahşeti ve Guba Katliamı”, **Diplomatik Gözlem**, Haziran 2017, ss. 1-5.

Günay, Nejla. “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları”, **Bilig Dergisi**, Sayı: 51, Ankara, 2009, ss. 85-104.

Hacılar, Fahri. “1905 Yılında Güney Borçalı - Pembek’te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 0, Sayı: 53, Erzurum, 2015, ss. 215-219.

Hasanoğlu, Murteza ve Nesrin Süleymanlı. Ermenistan Devlet’inin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2013, ss. 289-303.

Hasanov, Ali. “Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması”, **Bilgesam**, No: 1373, 22.09.2017, ss. 1-17.

İsmayıl, Toğrul. “31 Mart Soykırımı Üzerine Düşünceler”, **TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü**, Cilt: 1, Sayı:17, Kış 2017-2018, ss. 32-41.

Kantarcı, Şenol. “Kars’ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 18, Ankara, 2005, ss. 222-232.

Karadeniz, Yılmaz ve Hidayet Kara. “Ermenilerin Osmanlı Devletindeki Durumu ve Kağızmanda Ermeni Mezalimi (1918-1920)”, **Turkish Studies**, Volume: 5, No: 3, Summer 2010, ss. 1544-1565.

Karadeniz, Yılmaz. “Bitlis’te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)”, **Turkish Studies** (International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume), Volume: 6, No: 1, Winter 2011, ss. 1405-1420.

Karadeniz, Yılmaz. “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)”, **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, 2010, ss. 184-198.

Kardaş, Abdulaziz. “I. Dünya Savaşı Dönemi’nde Van’ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 10, 2015, ss. 176-192.

Kocaoğlu, Serhat Sinan. “Suçların Suçu Soykırım”, **TBB Dergisi**, Sayı: 90, 2010, ss. 139-165.

Kodaman, Bayram. **Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

Martin, Volkan. “Ermeni “Muhacir”lere Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 63, 2014, ss. 2921-2933.

Metin, Barış. “Urmiye Ve Havalisinde Ermeni Ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)”, **Akademik Bakış**, Cilt: 4 Sayı: 7, 2010, ss. 153-163.

Mustafayev, Beşir. “Anton Salamanov’un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar (1918–1919)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 30, 2011, ss. 335-354.

Mustafayev, Beşir. “Kafkas’larda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, İzmir, 2012, ss. 533-561.

Mustafayev, Beşir. “Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan’da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 62, 2014, ss. 2575-2585.

Ölmez, Adem. “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Cephesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2014, ss. 1-22.

Sarı, Gökhan. “1915 Tehcirinden 1992 Hocalı’ya Soykırım İddiaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu”, **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2015, ss. 91-121.

Şihaliyev, Emin. “Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 53, 2016, ss. 175-192.

Taşkıran, Cemalettin. “1915 Van İsyanı”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 60, 2014, ss. 1-13.

Tosun, Ramazan. “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, 2003, ss. 143-163.

Tosun, Ulvi Ufuk. “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 19, 2015, ss. 1-10.

Valehoğlu, Fahri. “Birinci Rus Devrimi ve Güney Kafkasya’da XX. Yüzyılın İlk Ermeni - Türk Münakaşası”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, ss. 275-283.

Yarar, Hülya. “Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 13, 2002, ss. 35-57.

Gazeteler

“1918-ci ilin Quba Qırğını Əvvəlcədən Planlaşdırılmış və Düşünülmüş Formada Həyata Keçirilən Soyqırımı Cinayətinin Bir Mərhələsidir”, **Səs Qəzeti**, 01.04.2011, s. 5.

Abbaszadə, Turan. “31 Mart-Dünya Azərbaycanlılarının Soyqırım Günüdür”, **Azad Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 30.03.2012, s. 5.

Abdulla, Hacı. “31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırım Günüdür”, **Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 31.03.2012, s. 7.

Camal, A. “Tariximizin və Taleyimizin Hüznlü Günü”, **Ekspress Qəzeti**, 01.04.2010, s. 5.

Cəfərli, Real. “Urmiyada Erməni Terroru: “Əhalinin Kütləvi Qətlindən Sonra İnsan Cəsədləri Üç Gün Küçələrdə Qaldı””, **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, Bakı, 22.10.2009, s. 11.

Ələddinqızı, Nəzakət. “31 Mart 1918-ci il Tarixindən 99 İl Ötür”, **Səs Qəzeti**, 31.03.2017, s. 7.

Elməddin. “Türklərin Ermənilər Tərəfindən Soyqırımı Haqqında Tarixi Həqiqətlər”, **Yeni Azərbaycan Qəzeti**, Bakı, 29.03.2011, s. 7.

Firudun, Cümşüdlü. “Erməni Millətçilərinin Cənubi Azərbaycanda Törətdikləri Vəhşiliklər”, **Xalq Qəzeti**, Bakı, 01.04.2014, s. 4.

İsgəndərov, Anar. “1918-1920-ci illər Türk-Müsəlman Soyqırımları”, **Azərbaycan Qəzeti**, 31.03.2009, s. 4.

Köçərli, Xəlil. “Azərbaycan Xalqına Qarşı Erməni-Daşnak Vəhşilikləri”, **Xalq Qəzeti**, Bakı, 31.03.2016, s. 4.

Mirbəşiroğlu, Elşad. “Azərbaycanlıların 1918-ci il mart soyqırımı”, **Yeni Azərbaycan Qəzeti**, 31.03.2011, s. 6.

Niftəliyev, İlqar. “İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1920-ci illər)”, **Xalq Qəzeti**, Bakı, 02.04.2017, s. 5.

Novruzov, Rövşən. “1918-ci il. Şamaxı Mart Qırğınlarında Soyqırımı Aparan Erməni Daşnaklarına Qarşı Yaradılan İlk Partizan Dəstəsi”, **Respublika Qəzeti**, 30.03.2012, s. 6.

Novruzov, Rövşən. “Şamaxı Soyqırımı. Mart 1918-ci il”, **Respublika Qəzeti**, 01.06.2012, s. 7.

Nurlan, “Mart Soyqırımından 95 il Ötdü”, **Yeni Azərbaycan Qəzeti**, 02.04.2013, s. 5.

Pənahov, İlham. “Şamaxı Qırğını-Əsrin Dəhşətli Faciəsi”, **Respublika Qəzeti**, 31.03.2009, s. 6.

Səfəri, Həsən. “1918-ci il Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımı”, **Xalq Qəzeti**, Bakı, 23.04.2017, s. 4.

Səfəri, Həsən. “1918-ci il mart qırğınları”, **Türküstan Qəzeti**, Bakı, 3-9.04.2011, s. 12.

Tahirqızı, Ülviyyə. “, Mart Soyqırımı”, **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, 30.03.2013, s. 13.

Turan, Tural. “Beş günə 2276 qadının və 2196 uşağın qətlinə səbəb olan mart soyqırımı”, **Həftə İçi Qəzeti**, Bakı, 15.03.2018, s. 4.

Uğur. “31 mart soyqırımı”, **Xalq Cəbhəsi Qəzeti**, Bakı, 31.03.2011, s. 11.

Tezler

Abışov, Vaqif. **1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycanda xalqına qarşı soyqırım siyasəti**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2007.

Hamzayeva, Feride. **İnsanlığa qarşı suçlar bağlamında soyqırım örneği**, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Kuzey Kıbrıs, 2013.

Musayev, İsmayıl. **Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi-Hərbi Vəziyyət və Xarici Dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bakü Devlet Üniversitesi, Bakı, 1996.

Mustafayev, Beşir. **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, (Yayınlanan Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Şıhaliyev, Emin. **Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2004.

Çevrimiçi

Cemal, Yavuz. “Ermeni ve Nasturilerin unutturulmuş katliamı: Cilovluk”, **Anadolu Ajansı: Analiz**, İstanbul, 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ermeni-ve-nasturilerin-unutturulmus-katliami-cilovluk/1127671>, (11.05.2019).

Erdoğan, İbrahim. “Ermeni Vahşetinin Gerçek yüzü; Quba Gerçeği”, **Haber7.com**, 16.12.2014, <https://web.archive.org/web/20141216234925/http://www.haber7.com/yazarlar/ibrahim-erdogan/1248545-ermeni-vahsetinin-gercek-yuzu-quba-gercegi>, (08.04.2019).

Kantarcı, Şenol. “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, **ASAM,Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, ss. 8-9, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>, (12.04.2019).

Paşayev, Ataxan. <http://milliarxiv.gov.az/az/ermeniler-ve-iran>, (12.05.2019).

Rəhimli, Əkrəm. “Cənubi Azərbaycanda Erməni-Aysor Hərbi Birləşməsinin Tərətdiyi Soyqırım (1918-ci il)”, **Respublika Qəzeti**, Bakı, 20.02.2015,

<http://www.respublica-news.az/index.php/2013-10-31-12-49-39/m-lumat/item/7461-dzaenubi-azaerbaydzanda-ermaeni-aysor-haerbi-birlaeshmaesinin-toeraetdiyi-soyg-r-m-1918-dzi-il>, (12.05.2019).

Respublika Qəzeti, Bakı, 15.04.2015, <http://1905.az/c%99nubi-az%99rbaycanda-erm%99ni-x%99yan%99ti/>, (12.05.2019).

www.1918pogroms.com, (29.05.2019).

